

מכבשונה של מסה:

זכרונות ש"י עגנון על י"ח ברנר בקריאתם של חיים באר ואניטה שפירא

דורון ב' כהן

בקיץ 1961, במלאות ארבעים שנה לרצח י"ח ברנר ביפו, מסר ש"י עגנון לדפוס מסת זכרונות ארוכה, שכותרתה "יוסף חיים ברנר בחייו ובמותו". במסתו סיפר עגנון על היכרותו עם ברנר, שהחלה במפגש קצר ביניהם בלמברג (היום לביב) בשעה שעגנון היה בדרכו לארץ ישראל, נמשכה ונתחזקה בשנים שבילו בסמיכות זה לזה ביפו ובירושלים ונקטעה עם ירידת עגנון לגרמניה ומותו הטראגי של ברנר. עגנון שילב במסה זכרונות על ברנר עם סיפורים הנוגעים לעצמו, ואף כלל בה הערכות ספרותיות ואישיות, והקריאה בה מעלה שפע תהיות ושאלות. כיצד מצטיירת דמותו של ברנר לפי סיפורי עגנון? וכיצד מצטייר עגנון עצמו מבעד לסיפורים שטווה על מי שהיה לו, כעדותו, פטרון ספרותי וידיד נפש? ומדוע נדרשו לו שנים רבות כל כך עד שהחליט להקדיש מסה מיוחדת לדמות כה חשובה בחייו?

כל הזכויות שמורות ©

פרויקט חקר עגנון בסיוע מחשב. מהדורה מדעית אלקטרונית
המחלקה לספרות עם ישראל, אוניברסיטת בר-אילן

www.biu.ac.il/js/li/aj

בספרו **גם אהבתם גם שנאתם** קובע חיים באר שמסת הזכרונות של עגנון היא "משיאי הממואריסטיקה העברית" (41), ואין ספק שהיא אכן כזאת, אולם כמו לגבי יתר יצירותיו של עגנון, יש יותר מדרך אחת לקרוא אותה. ואכן, באר בספרו הנזכר ואניטה שפירא בספרה **ברנר: סיפור חיים** קוראים את המסה באופן שונה לחלוטין, ובדברים שלהלן אנסה להצביע על דרכים אלה, ולמצוא את הסיבות להבדלים ביניהן. מסתבר, ולא לראשונה, שכל ביוגרף שואב מהחומר שלפניו את מה שמתאים ונכון לו או לה, ושכל קריאה נצבעת בהכרח בציפיותיו ותובנותיו של הקורא. שני המחברים כאחד הקפידו על קוצו של יוד בעיון במקורותיהם ובציטוט מהם, אך למרות זאת הציגו קריאות שונות בתכלית, קריאות האומרות דרשנו. בדברים שלהלן אבקש גם להראות כיצד מסתו של עגנון – שיש בה את כל התכונות של יצירה ספרותית עגנונית מובהקת, למרות היותה חיבור תיעודי לכאורה – מאפשרת אמנם קריאות שונות כל כך, ואף אנסה לענות על השאלות שהוצגו לעיל אודות מאפייניה של המסה ונסיבות כתיבתה.¹

א. ספר וספר

שני הספרים הנזכרים הם רבי כמות ואיכות, רבי עניין וחשיבות; בדברים שלהלן אין משום עיון מקיף או ביקורת כוללת שלהם, אלא בעיקר התבוננות בהיבט אחד, שגם הוא לא ימוצה עד תום.

גם אהבתם גם שנאתם

ספרו של באר הוא דיון תיעודי-ספרותי מעמיק במסכת יחסיהם האישיים והמורכבים של שלושת גדולי הספרות העברית בעשורים הראשונים של המאה העשרים: חיים נחמן ביאליק, יוסף חיים ברנר ושמאל יוסף עגנון.² בעבודת נמלים שקדנית אסף באר כל פיסת מידע, כל שמץ של רמז ליחסיהם של שלושת גיבוריו, ממכתבים, הקדשות, זכרונות, כתבי-עת ואף יצירות ספרות, ושיבץ

¹ שני הספרים הנדונים הם, כאמור: חיים באר, **גם אהבתם גם שנאתם: ביאליק, ברנר, עגנון: מערכות יחסים**, תל אביב 1992; הדפסה שביעית 2006 (להלן: באר); אניטה שפירא, **ברנר: סיפור חיים**, תל אביב 2008 (להלן: שפירא). המסה של עגנון פורסמה ב**מולד** י"ט חוב' 156 (תמוז תשכ"א – יוני 1961), 271-290; מצוטטת מספרו **מעצמי אל עצמי**. תל אביב 1976, 111-141 (להלן: עגנון).

² הספר נדפס שבע פעמים מצאתו לאור בשנת 1992 ועד שנת 2006; להדפסות השלישית, הרביעית והחמישית הוסיף באר תוספות ותיקונים שנמצאו לו במרוצת השנים, שמצטרפים יחד לכארבעים עמודים בסוף הספר. לרשימת ה"גדולים" של התקופה צריך, מן הסתם, להוסיף גם את מ"י ברדיצ'בסקי, אבל הוא תופס רק מקום שולי בספרו של באר, בעיקר מפני שבינו לבין עגנון, שהוא הציר המרכזי של הספר, כמעט שלא היה כל קשר; עוד על כך להלן.

את כולם במלאכת פסיפס קפדנית לאחר שהעבירים מבעד לפריזמה של כשרונו כסופר. בפתח דבריו (באר, 13) הוא מציין: "אני מקווה כי ספר זה ייקרא, על אף מחלצותיו המדעיות, לא רק כעין ביוגרפיה חלקית, חלקית ביותר, של שלושה יוצרים גאוניים, אלא כרומן על אהבותיהם ושנאותיהם של בני-אדם".

ואכן, ניכר כי באר מלא התפעמות ממגעו הבלתי ישיר עם גיבוריו, שלהם ולכשרונותיהם הוא רוחש אהבה והערצה, והוא מבקש להעמיד בפני הקורא את יחסיהם, הנפתלים לעיתים, במיטב גווניהם החיים. מצד אחד מפגין באר דקדקנות רבה בפרטים ומקפיד על ציטוטים מתועדים ממסמכים שבכתב, אבל מדי פעם הוא מתיר לדמיונו, או לאינטואיציה שלו כסופר, להשלים את התמונה החסרה או להעניק לה פרשנות שאינה משתמעת בהכרח מהעדויות הכתובות. הנה דוגמאות ספורות לניסוחים כאלה: "ברנר המותש והמתוסכל חש עצמו, כך אני מעז לחשוב, פגוע כנער..." (74), "ברנר [...] נטל ברכת פרידה מאחיו ומאחותו ומחבריו המעטים, ובראשם מעגנון, וחזר ונסע לירושלים" (131), "ליבו של ברנר [...] נחמץ מכאב" (168), ועוד.

יחס מיוחד שמור בלבו של באר למסתו הארוכה של עגנון על ברנר. לאורך ספרו הוא מצטט ממנה כשמונים פעמים, ובסך הכל מביא בציטוט ישיר או עקיף קרוב למחציתה. זאת הוא עושה באחת משלוש דרכים: (א) ציטוט של פסקאות או משפטים שלמים בין מרכאות או בפסקה מוזחת, (ב) ציטוט חלקי, משולב בהערות או בפרפראזה מעטו של באר, ו(ג) שימוש בדבריו של עגנון ללא מרכאות, כביכול כעובדה מוגמרת; לדוגמה, כך כותב עגנון על פגישתו המחודשת עם ברנר שהגיע זה עתה ליפו: "דרך הילוכנו שאל אותי על כמה בני אדם וכן מה אני עושה ומה אני כותב ומה הם הספרים שאני קורא בהם" (עגנון, 113); במקרה זה ואחרים, באר איננו מצטט ישירות, אלא מאמץ את תוכן הדברים ומביאם בדיווח עקיף: "בדרך הילוכם חקר אותו ברנר על כמה בני-אדם וכן מה הוא עושה ומה הוא כותב ומה הם הספרים שהוא קורא בהם" (באר, 42). במקרים כאלה מאמץ באר את הסצינה החיה והמשופעת בפרטים שמעמיד עגנון, ומקבלת כמעשה שהיה, או לפחות כמעשה שהיה יכול להיות, אם נזכור את הצעתו לקרוא את ספרו גם כרומן.³

באר, כמובן, איננו קורא תמים, ולא תמיד הוא מקבל את דברי עגנון כפשוטם. ראשית, עבודתו השקדנית גילתה לו שבמסתו של עגנון נפלו שגיאות עובדתיות רבות, והוא מזכיר סמוך לפתיחת ספרו, בהקשר של הגעת ברנר לארץ ישראל, את "...אותם אי-דיוקים השכיחים ברשימת-הזכרון

³ עוד דוגמאות לאימוץ דברי עגנון ללא מרכאות ובעיבוד קל (ג): עמוד 40 (הגעת ברנר ארצה), 67 (ברנר המשתדל עם צעירי הסופרים), 70 (ברנר וביאליק מנהיגים עדה), ועוד הרבה. דוגמאות לציטוט פסקאות ארוכות (א): עמודים 117, 119, 126, 128, 142 ועוד. דוגמאות לשילוב של ציטוט עם עיבוד דברי עגנון (ב): 41 (חששות עגנון לקראת הגעת ברנר; באר מפזר את דבריו ומשלב הערות), וכן בעמודים הבאים על פגישת עגנון וברנר ביפו, ועוד הרבה.

שלו על ברנר" (41); אבל לאורך הספר אין הוא מרבה לציין אי-דיוקים אלה או לתקנם. שנית, באר מודע היטב לצדדים השונים באופיו של עגנון, ולשימוש שהוא עושה במסתו כדי להאיר את עצמו באור מסויים; בתארו את החיכוכים שנולדו מהבדלי האופי בין ברנר ועגנון הוא מציין שהאחרון היה "נרקסיסט המאוהב בעצמו ואדיש ולעתים אף פוגעני כלפי הסובבים אותו" (באר, 144). בכל זאת, הוא מקבל יותר משהוא דוחה את דברי עגנון, אם כי יתכן שהוא שומר חלק מהסתייגותיו לעצמו.⁴

בנוגע ליחסי עגנון וביאליק כותב באר (210): "נחטא לאמת אם ניפול בפח שהציב לנו עגנון בקטעי-הזכרונות שלו ובמכתביו המתפנקים-משהו לביאליק ונשרטט את מערכת-היחסים ביניהם כאידיליה..." באר אף מציין שכל חייו "נמנע עגנון בעקשנות מלייחד דברים בעל-פה או בכתב לביאליק",⁵ בניגוד לברנר, שלגביו ערך במסתו "את החשבון העצמי הגדול, האמיתי הכואב והחושפני" (308). לעומת זאת, בנימה קצת אחרת, כותב באר בעמוד האחרון של ספרו שוב על אודות המסה, "שבה ערך [עגנון] חשבון נוקב ורטרוספקטיבי עם מי שהיה פטרונו המסור ובר-הפולוגתא הנסתר שלו" (312).⁶ כלומר, אליבא דבאר, יש גם רובד סמוי למסה, יש לעגנון חשבון גם עם ברנר ולא רק עם עצמו, ואם כך שאלה היא עד כמה היה החשבון העצמי שערך "אמיתי" ו"חושפני", כפי שכתב באר כמה עמודים קודם.⁷

באר משתמש בספרו הן במסה על ברנר והן באותם סיפורים של עגנון שברנר נזכר בהם בשמו ובדמותו, ובמיוחד **בתמול שלשום**, כדי לארוג מהם מסכת סיפורית על יחסי השניים, ולעיתים להסיק מסקנות מרחיקות לכת, כגון שהשניים "דבקו לאהבה זה בזה" (באר, 102), או בניסוח אחר (107-106):

⁴ יצוין שגם דן לאור, בביוגרפיה שחיבר על עגנון, מאמץ בדרך כלל את דבריו במסה כנתינתם: דן לאור, **חיי עגנון: ביוגרפיה**, תל אביב 1998 (להלן: לאור), לדוגמה עמודים 45, 69-70, 74-75, 77-78, 86 ועוד.

⁵ עם זאת, יש לציין שעגנון כתב הספד על ביאליק, שאמנם לא השמיע ושנמצא בניירותיו (עגנון, 193-195); כמו כן מסר לפרסום בדבר לאחר פטירת המשורר קובץ שיחות עם ביאליק, שלא פורסם בעיתון (באר, 302-310; השיחות הודפסו על ידי אמונה ירון **בידיעות גנזים** כרך ט' שנה 19, ניסן תשנ"א).

⁶ הביטוי "בר-פולוגתא נסתר שלו" נטבע על ידי גרשון שקד, שפיסקה אחרת מדבריו מצטט באר באותו עמוד; ראו גרשון שקד, **אמנות הסיפור של עגנון**, תל אביב 1976, עמוד 13 (להלן: שקד).

⁷ מסת זכרון אחרת, אשר ראוייה אכן להקרא "חשבון עצמי גדול, אמיתי, כואב וחושפני" כלשונו של באר, היא זו שכתב ברנר לאחר מות רע-נעוריו אורי ניסן גנסין, ופירסם בקובץ שערך לזכרו, **הצידה** (1914). המסה שבה ונדפסה, בין היתר, בקובץ בהוצאת "הספריה הקטנה": אשר ביילין, **ברנר בלונדון: סיפור-זיכרון**, תל אביב 2006 (להלן: ביילין), עמודים 71-82. באר אכן מזכיר את המסה "הנוגה ועזת הביטוי [...] שהיא ממיטב הפרוזה הברנרית" (באר, 52).

על כל פנים, באותם ימים רחוקים ומעורפלים של סוף העשור הראשון של המאה היה ברנר מחזר, כמו אוהב, אחרי עגנון. חיזור שלא נעדר חששות ורתיעות וסילודין. שמץ מכך מטעימנו עגנון בהביאו [בתמול שלשום] דו-שיח המתקיים בין בן-דמותו חמדת לבין ברנר באכסנייתו של מלכוב, דו-שיח שמובא בחלקו גם בזכרונותיו של עגנון על ברנר.

דומה שלא במקרה מציין כאן באר את אותם "ימים רחוקים ומעורפלים", שכן המרחק בזמן מתיר לו לשחק מעט בדמויותיו, ועם שהוא נשען על התיעוד שבידיו – שבחלקו, לפחות, אף הוא ספרותי-בדיוני – הוא מוסיף לדברים נופך מדמיונו של המספר.

רק במקרים נדירים באר "מתקן" את עגנון, אולי מבלי משים. עגנון מספר כיצד בדרכו לארץ ישראל עזר בלמברג, שם פגש את גרשון שופמן, והלה הביאו אל ברנר, שהגיע לא מכבר מלונדון. "לאחר שפירשתי ממנו הלך ללוות אותי ודיבר עמי על סופרים וספריהם...", כותב עגנון; שופמן, שמיצה את תפקידו, נעלם ואיננו: מעתה קיימים רק עגנון וברנר. באר, לעומת זאת, מחזיר את שופמן לתמונה: "כשתם הביקור עמד ברנר ויצא ללוות את אורחיו ודיבר עמם על סופרים וספריהם..." (עגנון, 112; באר, 21-22).

ברנר: סיפור חיים

כהסטוריונית, צמודה אניטה שפירא גם היא למסמכים, אבל היא מתייחסת אליהם – לחלקם לפחות – ביתר ביקורתיות. שלא כחיים באר, שקיווה שספרו התיעודי יקרא גם כרומן, התקוממה שפירא נגד הנסיון, הלגיטימי כשלעצמו, לקרוא את הביוגרפיה שכתבה לא רק כיצירה תיעודית אלא אף כרומן.⁸ לדבריה, כפי שציטטה אותם ניצה בן-דב, "כל מה שכתוב בספר הוא אמת לאמיתה, הכל מדויק ואין פרט אחד שהמצאתי" (בן-דב, 10). ספרה של שפירא הוא אכן, בראש ובראשונה, תיאור מתועד של חיי ברנר, פרי עטה של ביוגרפית עשירת-נסיון. אולם אין ספק שהיא, ככל העוסקים בכתיבת ביוגרפיה, חייבת היתה לבחור ולברור מתוך החומר שעמד לרשותה את מה להציג, באיזה אופן להציג ואיזו פרשנות לתת לדברים. גם כשהביוגרף אינו ממציא דבר, בחירותיו והדגשים שהוא נותן לדבריו משפיעים על התוצאה ועל הדמות העולה מחיבורו, ולכן גם ספרה של שפירא הוא בבחינת סיפור, או בלשון כותרת המשנה שלה, "סיפור חיים".

⁸ ראו הפרק "ביוגרפיה של אדם – כרומן", ניצה בן-דב, **חיים כתובים: על אוטוביוגרפיות ספרותיות ישראליות**, תל-אביב 2011, עמודים 213-221 (להלן: בן-דב). את מחאתה של שפירא מזכירה בן-דב במבוא לספרה (עמוד 10).

יחסה של שפירא לעגנון ולמסתו מסוייג הרבה יותר מיחסו של באר אליהם. היא רואה במסה בעיקר את צדדיה המניפולטיביים, וטורחת להפריך רבות מקביעותיה; היא טוענת אפילו שפרטים שונים במסה הם פרי דמיונו של עגנון (שפירא, 238). לאורך ספרה נדרשת שפירא למסה כעשרים וחמש פעמים, ואף פעם אינה מביאה ממנה ציטוטים ארוכים כאלה שמביא באר. שפירא משתמשת במסה בשתי דרכים: (א) נקודות ספורות שבהן היא מקבלת את דברי עגנון כפשוטם ומשלבת אותם בדבריה בציטוט ישיר או עקיף ללא הסתייגות, ו(ב) ציטוטים קצרים בין מרכאות או בפראפרזה, בלוויית ביקורת על תוכן הדברים.⁹ בחלק מהמקרים שבהם היא דוחה את דברי עגנון היא מביאה ראיות כתובות לדבריה, אבל, כפי שנראה להלן, בכמה מקרים היא קובעת דברים על פי התרשמות או על פי אינטואיציה של היסטוריונית, וגירסתה איננה הדרך הבלעדית להבנת הדברים.

ככלל, דומה ששפירא מטילה ספק כמעט בכל מילה של עגנון שאין לה אישור חיצוני. על גישתה הספקנית תעיד, לדוגמה, המובאה הבאה, הלקוחה מהפיסקה שבה היא מספרת על פגישתו הנזכרת של עגנון עם ברנר בלמברג, ועל שני מכתבי ההמלצה שנתן ברנר בידו, לאברהם רייזן בקרקוב ולאורי ניסן גנסין בפתח תקוה (234): "הגם שאין ראיה לטענתו של עגנון שברנר כינה אותו במכתביו 'ידידי חברי', אין ספק שאכן נתן בידו מכתבי המלצה אלה, כי רייזין במכתב שלו לשופמן מאותו זמן מתייחס לצ'צ'קס, ומסכים, שאכן, יש בו 'חתיכת ניצוץ'. אשר למכתב לגנסין, ספק אם הגיע לידי (ראו להלן)".¹⁰ כלומר, על קיומו של המכתב יש בידינו ראיה חיצונית ולכן

⁹ כמה דוגמאות: (א) "לשוא ניסה ש"י עגנון [...] לשכנע את אהרונביץ שלא אליו התכוון ברנר" (225), וכן עמודים 177, 231, 263 ועוד מקומות ספורים; (ב) רוב שאר האיזכורים של המסה, כגון עמודים 186, 234-238, 243, 248 ועוד.

¹⁰ ההערה שבסוגריים מתבארת בעמוד 259, שם כותבת שפירא שהמכתב לא נמסר לתעודתו כי גנסין עזב את הארץ ימים אחדים לאחר שהגיע שמה עגנון. היא מציינת את תאריך הגעת עגנון ארצה כ"ל"ג בעומר תרס"ח, אך כבר הוכח שעגנון הגיע מאוחר יותר. ראו יצחק בקון, "על שנת עלייתו של עגנון והמסתעף מזה", הפועל הצעיר כרך ס"א חוברת 27-28, 1968.9.4, עמודים 23-25; בקון מוכיח בוודאות ששנת עליית עגנון היתה אכן תרס"ח (בניגוד לגרסאות האחרות שהפיץ עגנון, תרס"ז או תרס"ט), ושל"ג בעומר הוא תאריך שעגנון נהג לציין ביחס לאירועים חשובים בחייו, אך אינו נכון במקרה זה. וראו בפירוט גם באר, 23-25. בעניין זה נפלה טעות גם אצל לאור (48). הכותב שעגנון הגיע ליפו בסוף חודש יוני 1908 "כעשרה ימים לאחר ל"ג בעומר"; בשנת תרס"ח חל ל"ג בעומר ב-19 במאי, כלומר חודש ויותר לפני הגעת עגנון לגירסת לאור; שורות אחדות קודם לכן מציין לאור שעגנון יצא מוינה, שם שהה לדבריו כארבעה שבועות, בדרכו לטריאסט, כמה ימים אחרי חג שבועות (שחל באותה שנה ב-5 ביוני, וככל שנה, 17 יום אחרי ל"ג בעומר) "כנראה ב-8 ביוני". כלומר, אם מקבלים את גירסת עגנון על שהותו הממושכת בוינה, חייבים לאחר את מועד הגעתו ארצה לשלהי סיוון, שהם גם שלהי יוני באותה שנה; רק אם מקצרים את השהות בוינה תיתכן הגעתו "כעשרה ימים לאחר ל"ג בעומר", אבל אז נופל התאריך בסוף מאי ואייר. עוד כותב בקון

זוהי עובדה קבילה, אבל באשר לתוכנו אין בידינו ראיה כזו, ויש להטיל ספק בדיווחו של עגנון כאילו התייחס אליו ברנר כאל חבר כבר מפגישתם הראשונה. שפירא אף כותבת שהפגישה בין ברנר לעגנון בלמברג "היה בה מן הנעלם" (שם), ומתקשה להבין מה ראה שופמן להביא אל ברנר את העלם האלמוני עדיין; משתמע מדבריה כי אלמלא עדותו העקיפה של רייזין היתה שפירא כופרת בעצם קיום הפגישה, כשם שהיא כופרת באירועים אחרים שעליהם מספר עגנון, כפי שנראה להלן.¹¹

לאורך מרבית הספר מבליח עגנון באיזכורים קצרים ומעטים יחסית; שפירא מתמקדת לבסוף בפרשת היחסים בין שני הסופרים בפרק אודות התקופה השנייה של חיי ברנר בירושלים (החל בספטמבר או אוקטובר 1911), ומקדישה לה כתריסר עמודים (233-245). היא פותחת בדברים הבאים: "פרשת היחסים בין ברנר לעגנון לא התפענחה עד תום. זוהי פרשה שאהבה ושנאה, קנאה ונדיבות, הערכה וזלזול שימשו בה בערבוביה. ואם בזה לא די, עמדו היחסים גם בצלה של זיקה מצד שניהם לאישה אחת" (233). לפרשת האישה האחת נשוב בהמשך, אבל ראוי לשים לב לשלשלת הרגשות שבסימנה מעמידה שפירא את מערכת היחסים, מבלי שתציין למי היא מייחסת כל רגש: לאחד מהשניים או לשניהם כאחד? במיוחד בולט בזרותו הצמד "אהבה ושנאה"; אהבה אין ספק שהיתה בין השניים, במידה כזו או אחרת, אבל שנאה? אצל באר אפשרות זו לא הועלתה כלל על הדעת, למרות כותרת ספרו, אבל גם שפירא איננה מביאה כל רמז לשנאה. כעס חולף, אכזבה, קוצר-רוח – לכל אלה יש סימנים; "נדיבות, הערכה וזלזול", וכנראה שגם "קנאה" היו גם היו, אבל שנאה לא מצאנו.

ב. השוואת פרשיות

בדברים שלהלן אבדוק כיצד מתייחסים באר ושפירא למבחר פרשיות ביחסי ברנר ועגנון, במיוחד כפי שהן משתקפות במסת הזכרון של עגנון על ברנר. השוואת הפרשיות מלמדת הרבה על האופן שבו קרא כל אחד משני המחברים את מסתו של עגנון ועל השימוש שעשו בה בכתובת חיבוריהם.

בעניין גנסי (24), שעל פי מכתב שנשתמר, כבר היה גנסי בפוצ'פ, לאחר שעזב את א"י שבה שהה כשנה, לא יאחר מה-27 באוגוסט 1908; מועד עזיבתו המדויק אינו ידוע, אך אין ספק שעגנון לא פגש אותו.

¹¹ למעשה כבר היה עגנון מוכר היטב בקרב חוגי הספרות העברית והיידיית בגליציה, לאחר שפירסם עשרות סיפורים, שירים ומאמרים בעיתונים המקומיים לאורך שנים מספר; ראו לאור, 24-47. את שופמן הכיר עגנון כבר בשהותו הקודמת בלמברג (שם, 36).

ברנר נוכח הים

באר פותח את הפרק הראשון בספרו (19) בחזיון יוצא דופן שמעלה עגנון במסתו (113). על פי עגנון, ברנר, שהגיע זה עתה ליפו (שלהי פברואר 1909), נלווה אליו בטיול לילי אל שפת הים; עגנון סיפר לו על טיול קודם שערך באותו המקום בלוויית סופר אחד, שאמר על כל פסיעה ופסיעה "מה נאה מה נאה". ואז:

ברנר שתק ופתאום כרע על ברכיו והשתחוה אפים ארצה. עשיתי את עצמי איני רואה, אבל אותו מעשה אלילי הדהימני. לא סיפרתי את הדבר לשום אדם חוץ מביאליק. ואף הוא היה משתומם. צריך אני לומר שכל ארבע שנים שהתהלכתי עם ברנר לא ראיתי בו מעשה שכזה ואף לא דומה לדומה. כל הליכותיו עם עצמו ועם אחרים אמיתיות היו.

באר מדגיש את דברי עגנון שהוא לא שיתף בסיפור, עד לפירסום מסתו, איש מלבד ביאליק, וזו אחת הסיבות שבחר לפתוח דווקא בו את סיפורו הוא על קשריהם הסבוכים של שלושת הסופרים. ככלל, נראה שבאר מקבל את הדברים כפשוטם, והוא שב ומזכיר את המעשה בהמשך דבריו (42).¹² בתוספת להדפסה השלישית של ספרו (שם, 397-398) חוזר באר לסיפור ומציין שהיו שהטילו ספק באמיתות דברי עגנון, בין היתר מפני שברנר היה מפורסם באדישותו ליפי הטבע. בכל זאת, "את ההוכחה שמודל התנהגות אלילי-כביכול זה [...] אפשרי באישיותו מרובת הניגודים והפנים של ברנר" מוצא באר בעדותו של אליהו אבן-טוב, שלילה אחד בעין-גנים מצא את ברנר כשהוא "ניצב על ברכיו, גבו אל דופן הברכה, ידיו פרושות מעלה, אל מול הלבנה, ממרר בבכי ושפתיו דובבות: לכל את מאירה, רק לנו לא תתני מאורך." אבן-טוב וחברו המבוהלים הזעיקו את א. ד. גורדון כדי שירגיע את ברנר.

¹² באר גם מצטט, בהקשר אחר, את הפסקה מהפרק "הירהורי לילה" (ספר שלישי, פרק שביעי, א') **בתמול** **שלושום** (מהדורת תשכ"ד, עמוד 391), שבה נמצאים ברנר וחמדת, בן דמותו של עגנון, בצוותא עם צעירים אחרים לנוכח הים בלילה, שם כותב עגנון: "הביט ברנר על הים, כשהוא מתאמץ לתפוס משהו מתפארת עוזו. ריפה את ידיו ותפס את ידו של חמדת, כדרך שהוא תופס את עטו בשעה שמתאמץ להעלות רעיון שלא הוברר לו כל צורכו, ואמר הגיעה עת לישון" (באר, 103). פיסקה זו מובאת גם על ידי יצחק בקון, שמצמיד לה מובאה מרשימתו של הצייר ליאו קניג, שזכר את ברנר "על שפת הים, כשהוא מלגלג מתוך הנאה – דווקא ברוסית – לפייטנים ותיאוריהם את גלי הים הנעים כנימפות"; ראו יצחק בקון, **בשנה ראשונה**, תל-אביב 1981, עמוד 111, הערה 9.

שפירא אינה מזכירה כלל את הסצינה נוכח הים (ככלל היא מתייחסת בקיצור ובחשדנות לדיווחו של עגנון על פגישתם ביפו לפני שברנר עלה לירושלים¹³), ואת הסצינה בעין-גנים היא מזכירה בקצרה בהקשר אחר (190), אולם אף היא פותחת את ספרה (7) ב"השתטחות" של ברנר, סיפור השאוב ממסת זכרונות מפורסמת אחרת, זו שכתב אשר ביילין על ימי ברנר בלונדון:

ישבתי בחדר המיטות בשעה מאוחרת בלילה שקוע בקריאה. נפתחה הדלת, מבלי דפוק יד עליה תחילה, ואיש נכנס ומבלי הוציא הגה מפיו השתטח אפיים ארצה, הילקה את גופו, קם והסתלק בחפזון.

– ברנר? – השתוממה אשתי.

– ברנר! – אמרתי.

שפירא פותחת את ספרה בתיאור זה של ברנר מעטו של ביילין, מפני ש"הוא אופייני כשם שהוא יוצא דופן" (שם). במקרה זה ואחרים שפירא מקבלת את עדותו של ביילין ללא פקפוק ("אין להטיל ספק באמינות תיאוריו של ביילין", שפירא, 112). שפירא מוצאת בברנר קו מזוכיסטי, שנבע מהדכאון שבו לקה, על פי הבחנתה, והתבטא, בין היתר, בתיעוב עצמי (שם, 366 ועוד). גם ביילין ייחס לברנר מזוכיזם, שלדעתו, כפי שמשמע מדבריו, היה בו גם סוג של הצגה: "אבל, סוף-סוף, גם הענוניים הם עונג, גם הייסורים חביבים, והם הם השכר. הוא מאס בעטרת פרחים ובחר בעטרת קוצים, משום שעטרת קוצים הולמתו כנראה יותר. המיר עטרה בעטרה, וזה הכל. [...] בסתר נפשך הלוא אוהב אתה את ייסוריך; במצפוני לבך הלוא מלחך אתה בהנאה את דם פצעך, אתה הנבזה" (ביילין, 20).

אולי אפשר לפרש את סיפור יפו של עגנון לפי סיפור לונדון של ביילין ו"נפילות" אחרות של ברנר. בהנחה שהסצינה ביפו אמנם התקיימה, יתכן שעגנון הצעיר והמבוהל לא פירש בדיוק את אשר ראו עיניו, או שמא הדחיק את האמת, וכך נשמרה הסצינה בזכרונו: לא במחווה אלילית מדובר פה, לא בסגידה לטבע, אלא בנטייה מזוכיסטית-היסטרית שאפשר שהיתה בברנר, ושהתבטאה, בין היתר בנטייתו ליפול דווקא לעיני מכרים חדשים: הן במקרה עגנון והן במקרה ביילין ארעה הנפילה בפגישה השנייה שלהם עם ברנר, לפי תאוריהם.¹⁴ אבל לא רק במקרים כאלה; גם גרשון

¹³ "כשהגיע ברנר ליפו, סיפר עגנון, הוא 'הניח את כל הבאים אצלו והלך עמי'. התיאור הזה אין לו אישוש מכל מקור אחר, והוא קצת תמוה, ביחוד לאור העובדה שברנר לא ישב ביפו אלא ימים אחדים ומיד נסע לירושלים, אל מערכת ה"פועל הצעיר" (שפירא, 234-235); עקרונית, גם אם שהה ברנר ביפו ימים ספורים בלבד, עדיין יכול היה לבלות לפחות שעות אחדות במחיצת עגנון. במקרה זה ואחרים נראה ששפירא מרחיקה לכת בספקנותה.

¹⁴ אין להוציא מכלל חשבון את האפשרות שעגנון הושפע במידה כלשהי ממסתו של ביילין, שנכתבה כארבעים שנה קודם לכתובת זכרונותיו הוא; ראו גם להלן בפסקה "ברנר כותב".

שופמן, רעו של ברנר בלמברג, כותב ברשימת זכרון (זכרונות, 118): "כך חלפו הימים באור ובצל, בקורת רוח ובקדרות, בצחוק ובבכי. כשם שהתגלגל בצחוק, כך גם יש שהתחבט בקרקע והתייפח ביבבה על-אנושית." ובאותו עניין שפירא מצטטת גם את חיים איצקוביץ, ש"סיפר על 'התמתחות' שהתמתח ברנר על מדרכת הרחוב בלבוב בפישוט ידיים ורגליים, מטיח את ראשו במדרכה, משתולל וצוחק צחוק היסטרי" (שפירא, 156, וכן 143-144). למה שהתחולל באותו לילה חורפי על חוף ימה של יפו היה עגנון העד היחיד, אך, כאמור, עדותו נתונה ליותר מפירוש אחד.

קירבת עגנון וברנר

עגנון מעיר אגב אורחה בעניין קרבתו לברנר על "...ארבע השנים שהייתי קרוב אצלו אולי יותר מכל אדם" (עגנון, 122). באר מביא את הדברים אגב תאור הפלגתו של עגנון לגרמניה, שהפרידה בין השניים, ומדקדק בהם: "... תמו ארבע השנים (למען האמת, שלוש וחצי שנים) שעגנון היה, כעדותו, קרוב אצל ברנר אולי יותר מכל אדם" (באר, 161). באר מוסיף את ההבחנה "כעדותו", אך הרושם הוא שעקרונות הוא מוכן לקבל עדות זאת, ולמצער אין הוא דוחה אותה. באשר לשאלת משך הזמן, חלפו שלוש שנים ושמונה חודשים מעליית ברנר ארצה ועד ירידת עגנון לגרמניה; במהלך תקופה זו היו חודשים רבים שבהם היה ברנר בירושלים, בעין-גנים או בטבריה בעוד עגנון יושב ביפו, כך ששהותם במחיצה אחת היתה מצומצמת עוד יותר. בכל זאת, עגנון מתעקש על האינטנסיביות של יחסיהם.

דברים דומים וקצת גם שונים אמר עגנון לגליה ירדני, שראיינה אותו בערך באותה התקופה שבה נכתבה המסה.¹⁵ ירדני ציינה באוזני עגנון את העובדה שתמול שלשום לעגנון ושכול וכשלושן לברנר מתארים את אותם המקומות ומתרחשים בערך באותה תקופה, אך הם שונים כל כך זה מזה. על כך מגיב עגנון:

מה הפלא? [...] כל אחד רואה את הדברים אחרת, כל אחד רואה את העולם בעיניים אחרות. ברנר ואני היינו קרובים זה לזה ורחוקים זה מזה כאחד. מעולם לא הייתי קרוב כל כך לאדם כמו שהייתי קרוב אליו. ובכל זאת – עולמות הפרידו בינינו. ברנר ראה הרבה אבל הכלים האמנותיים שבידו לא הספיקו לו. גם לא החשיב כראוי את העבר היהודי.

¹⁵ גליה ירדני, ט"ז שיחות עם סופרים, תל-אביב 1961, עמוד 57; חלק זה של הראיון מצויין בתאריך "9-1958". רוב המובאה גם אצל באר, 131-132.

בניסוח זה אומר עגנון שמעולם לא היה קרוב לאדם אחר כמו אל ברנר (הצהרה מפליאה אף היא), ולא שהיה קרוב לברנר יותר מכל אחד אחר; עם זאת, יש להביא בחשבון שהדברים לא יצאו מעטו אלא באים מדיווחה של המראיית, שאין לדעת עד כמה דייקה במסירת דבריו. הוא אף מדגיש כאן מפורשות את ההבדלים ביניהם, שלא כפי שעשה במסה, שניסוחיה עקיפים יותר. ההערות בדבר כליו האומנותיים של ברנר ויחסו לעבר היהודי משתקפות גם במסה, אף שבניסוחים אחרים.

שפירא אינה מזכירה את הראיון עם גליה ירדני, אבל את דברי עגנון במסתו היא דוחה מכל וכל (235):

אף יותר מעוררת תמיהה הטענה של עגנון, שבאותן השנים "[ש]הייתי קרוב אצלו יותר מכל אדם". לאור היחסים הנפשיים שהיו לברנר עם ר' בנימין, יוסף אהרונוביץ, ברל כצנלסון, דוד שמעונוביץ, הטענה הזאת של עגנון יומרנית במידה לא סבירה, ואין לה שום אישוש אלא בדבריו של עגנון עצמו. היא מעידה על עוצמת המגנט של ברנר על עגנון הצעיר, אך ספק אם אכן הבקיע עגנון את חומת הבידוד והבידוד של ברנר. [...] מאחר שהיה האבן הראשה של המרכז התרבותי המתגבש בארץ ישראל, היה הקשר עמו חשוב ורב-משמעות לעגנון, אך לברנר, ספק אם היה עמוק יותר מקשריו עם סופרים צעירים אחרים.

יש מידה רבה של צדק בטיעוניה של שפירא, אולם דומה שהדברים אינם חד משמעיים עד כדי כך. ראשית, בקובעה שלטענת עגנון אין שום אישוש היא מתעלמת לפחות מעדות משכנעת אחת, זו של נחום גוטמן הצעיר, בנו של הסופר ש. בן ציון, שהכיר היטב את כל הנפשות הפועלות והפליא לתארן בזכרונותיו.¹⁶ שפירא מאזכרת את גוטמן בספרה פעמיים בלבד: פעם בגוף הספר (כיצד ראה את ברנר צועד בתוך עקבותיו של הרב קוק, 361), ופעם בהערות (ביקור ברנר ועגנון בביתם, 404, הערה 45); מיתר עדותו של גוטמן היא מתעלמת. באר, לעומתה, מרבה לצטט מעדות זו, ובאריכות (27, 28, 30, 31, 87, 109-112). גוטמן מתאר באופן חי ורגיש את עגנון וברנר כשהם צועדים יחדיו בסמטאות החול של נוה-צדק, כשהם מבקרים בצוותא בבית הוריו, ובנסיבות אחרות. הנה פיסקה רבת משמעות אחת (גוטמן, 93-94):

הידידות שבין עגנון ובין ברנר היתה לשם-דבר בפינו, בפי הגימנזיסטים והבחורות, שהיו מהלכות עם צמות ארוכות ברחוב הרצל. פעם אחת הלכתי לחוף הים להתרחץ. [...] אני מתרחץ בים והנה אני רואה - שוכב לו ברנר על החוף ליד מלון "בללה-ויסטה", שוכב בודד על צידו, ברך על ברך, נשען על יד-ימינו ומסתכל, כרגיל, לשמיים. אני הכרתי אותו לפי סוליות נעליו בלבד, שהיו בהן תמיד חורים. סביבו רעשו המתרחצים. [...] והנה מהסמטה מופיע עגנון. חכליל, בצעדים מהירים. חשבת: מיד יגש

¹⁶ נחום גוטמן, אהוד בן עזר, **בין חולות וכחול שמיים**, תל-אביב 2001, מהדורה חמישית (להלן: גוטמן).

אל ברנר. לא. הוא עשה ממרחק סיבוב גדול סביב ברנר והסתכל בו כל הזמן. אך ברנר לא ראה אותו. עשה סיבוב שני. בסיבוב השלישי הצליח, כנראה, לצוד את מבט עיניו של ברנר, והבין שזה רגע נכון והוא יכול לגשת אליו. קרב אליו מן הצד, כרע בלחיים סומקות שלו ובעיניים מתחמקות שלו על החול לידו באנחה קלה, חייך, התיישב ונכנסו בשיחה.¹⁷

לא ברור מדוע שפירא מתעלמת מעדות משכנעת זו על הקרבה בין השניים ש"היתה לשם דבר" בקרב צעירי הדור. מעדותו של גוטמן אף עולה שמה שייחס באר לברנר – אותם "חששות ורתיעות וסילודין" – מתאים יותר אולי ליחס לעגנון. מכל מקום, עגנון לא המציא יש מאין: היתה גם היתה קרבה מיוחדת ביניהם, גם אם אפשר להתווכח על ערך ההפלגה שנתן בה עגנון. אמנם, גוטמן מציין אפילו שעגנון "ידע לדובב את ברנר יותר מאשר הצליחו בכך האחרים" (שם, 87), ולכאורה מאשש בכך את טענת עגנון על קרבתו לברנר יותר מכל אחד אחר. אך גם אם לא נקבל את דברי גוטמן כפשוטם, עדיין נראה שיש גרעין של אמת בדברי עגנון, ויש גם לזכור שדברים שבנפש לא תמיד מוצאים את ביטויים המדוייק בכתב או בעדויותיהם של מתבוננים מהצד; דווקא בנקודה כזו אפשר לעיתים לקבל את עדותו של בעל הדבר כמבטאת תחושה אמיתית.

על מידת הקרבה שנוצרה בין השניים סמוך להגעת ברנר ארצה, במהלך אותם ימים מעטים שעשה ביפו, תעיד גם העובדה שכבר במהלך החודש הראשון לעליית ברנר לירושלים (מרץ 1909) כתב לו עגנון לפחות שלוש פעמים.¹⁸ פניותיו חמות וקרובות: "ברנר סרדצי!", ("לב" בפולנית וברוסית), "ברנרי!", "רחימאי!"; גם חתימות איגרות אלה ושתי הבאות אחריהן מלאות רגש, כגון "ברגשות נפש אוהבך", "שלך בכל לב ונפש", ו"בנשיקות" (ויזר, 44-40); אפילו אם נתעקש לפרש כל זאת כמילות חנופה, אין לשער שעגנון היה מהין לפנות כך אל הסופר הותיק והמבוגר ממנו אלמלא גילה לו ברנר מצידו חיבה, ואלמלא נוצרה תחושה אמיתית של קרבה ביניהם בפגישותיהם הקצרות בלמברג וביפו. באיגרתו השלישית מספר עגנון לברנר על הגעתו הצפויה של ביאליק ארצה, והמשורר אמנם הגיע ליפו ב-29 במרץ; עגנון נלווה אליו בחלק

¹⁷ מעניין גם שגוטמן זוכר את ברנר מתבונן דווקא בשמים, ולא במראות הצבעוניים של המתרחצים סביבו. ובמקום אחר הוא אומר (גוטמן, 90): "דמות זו של ברנר, המתבונן, המכורבל, המסורבל, ששוכב בחול ופניו מאירים אל מול הירח - רדפה אותי הרבה שנים. בשנים האחרונות התחלתי לעשות פסלים, וכיירתי פסלון: ברנר מתבונן בשמיים, נושא פניו העגולים אל מול הכוכבים, ופיו פעור."

¹⁸ רפאל ויזר, "איגרות ש"י עגנון אל י"ח ברנר", גרשון שקד ורפאל ויזר (עורכים), ש"י עגנון: מחקרים ותעודות, ירושלים, 1978, עמודים 39-56 (להלן: ויזר). האיגרות פורסמו שנית בכרך: ש"י עגנון, מסוד חכמים: מכתבים 1909-1970, ירושלים ותל אביב 2002, עמודים 11-31 (להלן: מסוד).

מסירותו בארץ, ומן הסתם מסיבה זו לא כתב עוד לברנר בשבועות הבאים, ובכל אופן, רק עוד שתי איגרות השתמרו משנה זו, האחת ממאי והשניה מיולי (ובספטמבר כבר שב ברנר וירד ליפו ולעגנון לא היה עוד צורך לכתוב לו). תשובותיו של ברנר, עד כמה שכתבן ועד כמה שעגנון שמרן, כלו בעשן בשריפת דירתו של עגנון בבאד-הומבורג ביוני 1924.

בנקודה זו ראוי להזכיר את מה שכתב באר בזהירות על נטיותיו המיניות האפשריות של ברנר. בין היתר הוא כותב (107):

הימשכותו של ברנר לעגנון הצעיר מעמידה אתגר לא פשוט בפני הביוגרף שיבוא בבוא היום לפענח את צפונות נפשו של איש החולי ומתק הסתרים. בידוע הוא כי ברנר נמשך כל ימיו לצעירים ביישנים, חולמניים ויפים [...] הוא היה פורש עליהם רשת צפופה של חסות כמו-אבהית, מקיף אותם באהבתו ודאגתו ומשתדל ככל יכולתו להדריך אותם ולכוון את חייהם. [...] הביוגרף יצטרך לברר קשרים אלה לאור מערכת היחסים הפרובלמטית שהיתה לברנר כל ימיו עם נשים ולהסיק מכך אם יש מקום לתת לקשרים אלה פירוש של משיכה הומוסקסואלית.

שפירא נענתה חלקית לאתגר שהציב באר בפני הביוגרף העתידי של ברנר, וטיפלה בשאלה זו, אם כי ברפרוף. לרוב היא מותירה רמזים אפשריים לאהבה הומו-אירוטית בסימן שאלה: "האם סלידתו של גנסין ממנו מבטאת רתיעה פיזית מפני מיניות בלתי ברורה, מעוררת חשד, של ברנר?" (שפירא, 129). היא מפרשת הערות של מנחם פוזננסקי ושל מ. ז. ולפובסקי כחשד מצידם בנטיותיו של ברנר, אך מסכמת ש"אין לכך ראיה של ממש" (370, וגם 259). את עגנון אין היא מזכירה בהקשר זה. לעומת מיעוט עיסוקה בכיוון אפשרי זה, מרבה שפירא להזכיר התאהבויות של ברנר בשורה לא קצרה של נשים, החל ברוסיה, עבור בלונדון ובלמברג, וכלה בארץ-ישראל; לרוב מדובר בסיפורי אהבה שלא מומשה. אולם היא מוצאת ש"המשיכה לאישה מעורבת אצלו בבחילה מן המעשה המיני. המין מפחיד אותו וגם מעורר סלידה ורגשות אשמה" (123, 370-369 ועוד). נראה כי שאלה סבוכה זו, כפי שהעמידה באר, פתוחה עדיין לפרשנויות נוספות.

באר מציע עוד אפשרות לפירוש הימשכותו של ברנר לנערים צעירים (באר, שם):

ואולי, על רקע הידידיות הרבות שהיו לברנר ושעלו עד מהרה על שרטון, יצטרך [הביוגרף] להגיע בעל כורחו למסקנה כי ברנר התקשה לאורך כל חייו ליצור קשרים משמעותיים מתמשכים ובני-קיימא, בעלי אינטימיות אמיתית, עם הסובבים אותו, למרות כל רצונו, בשל איזושהי תכונת-יסוד הקבועה

בנפשו. ומכאן יסיק כי ההימשכות אל נערים רכים ומבקשי-חסות היא פועל יוצא של חוסר יכולתו להתמודד עם קשרים בוגרים באמת, הדורשים הבנה ורוחב-לב ולא חמלה שופעת-טוב.¹⁹

זוהי הבחנה דקה מצידו של באר, שגם בספרה של שפירא נמצא לה הד מסויים. שפירא תולה את נכותו הרגשית של ברנר בדכאון שאותו איבחנה אצלו; לדוגמה: "אדם דיכאוני איננו מסוגל ליצור קשרים אנושיים עמוקים."²⁰ אף שבארץ ישראל היה תמיד במוקד תשומת הלב, ואנשי חוגו היו כרוכים אחריו, היה ברנר אדם בודד, מנותק מסביבתו האנושית... (שפירא, 369). דומה שגם הבחנות אלו דורשות עיון נוסף.

ברנר כותב

במסתו מתאר עגנון את תהליך הכתיבה של ברנר, לכאורה כעדות למה שראו עיניו. להלן מקצת הדברים בלשונו של עגנון (127):

כשהיה מרגיש בעצמו שסיפור מעשה מתרקם בלבו היה עוצר עצמו בחדרו ונועל את דלתו בפני כל אדם והיה עומד לפני עמודו וכותב בלא הפסק. ואם דפקו על דלתו לא פתח. פעם אחת מצאני אדם משעמם. תפס בי והתחיל מדבר. ראיתי שאני עומד לפני חדרו של ברנר ואירע שאותו היום שכח ולא נעל את הדלת וברחתי מפני השעמום לחדרו. מצאתיו עומד לפני עמודו. ראיתי שראשו שקוע בין כתפיו וכתפיו בולטות ומגיעות ממש עד למעלה ושתי ידיו תלויות לו למטה כשואב מים שכבדו דליו עליו. וכשהסב את פניו ועטו היה בידו היה כליסטים מזויין. [...] פעם אחרת אמר לי, אילו היינו מסתכלים בשעת עבודתנו במראה היינו רואים פנים של רוצח.

באר, שמצטט ביתר אריכות מהפיסקה הנ"ל, מקדים לה תקציר בלשונו הוא מזכרונותיו של אשר ביילין על ברנר, מהפרק שבו מתאר ביילין כיצד כתב ברנר את מחזהו "מעבר לגבולין" (ביילין, 40-42; באר, 118-119). בין שני התאורים יש נקודות דמיון, אך באר אינו מעיר על כך דבר; יתכן שלשיטתו מחזקת עדות אחת את חברתה. למובאה מהמסה מקדים באר את המילים: "עגנון, שהיה עד לכתיבת הנוסח הסופי של 'מכאן ומכאן', מספר" (שם, 119).

¹⁹ ראו בהקשר זה גם הדברים שמייחס עגנון לברנר, שנאמרו בתקופה של דכאון מהחיים בארץ ישראל: "עם שאני יושב עמו התחיל מדבר על ימים שראה בגליציה ועל האוירה שם שהיא מחיה נפשות ועל בני הנעורים הרכים והענוגים שרובם כולם שוחרי טוב ומבקשי אידיאליים" (עגנון, 120).

²⁰ לדעתי זוהי הגדרה כוללתית מדי שיש להטיל ספק בתקפותה.

שפירא, לשיטתה, מפקפקת בדברי עגנון. היא מציינת ש"מאז כתב את **מכאן ומכאן** סבל ברנר מעצירת היכולת לכתוב דברי ספרות" (שפירא, 243); הוא כתב מאמרים והרצה הרצאות, אך לא כתב ספרות יפה. ולהלן היא ממשיכה (שם):

לנוכח עובדה זו מתעוררת התהייה מתי היה עגנון, כטענתו, במחיצתו של ברנר בשעה שכתב. את **מכאן ומכאן** כתב ברנר בעיקר בעין גנים, מקום שעגנון לא הזדמן אליו, ועריכתו הסופית נעשתה, כנראה, כשישב ברנר בטבריה - שוב, רחוק מעגנון. בתקופת ירושלים של 1912 לא כתב ברנר כלום. עגנון מספר שנכנס באקראי לחדרו של ברנר ומצא אותו עומד וכותב - ראשו שקוע בין כתפיו, כנושא משא כבד, ופניו כפני ליסטים מזוין. דומה שהסיפור הזה הוא עיבוד דרמטי של שיחה שהיתה ביניהם ובה אמר ברנר לעגנון, לדבריו, "אילו היינו מסתכלים בשעת עבודתנו במראה היינו רואים פנים של רוצח".

על פיסקה זו יש להעיר כמה הערות. ראשית, בעוד שבאר, כאמור, גורס שעגנון היה "עד" לכתיבת הנוסח הסופי של **מכאן ומכאן**,²¹ שפירא טוענת שאין הדבר אפשרי, אבל אין לה הוכחה ברורה לכך. לגבי עריכת הספר בטבריה היא נוקטת לשון "כנראה" (ומנין לה שעגנון לא הזדמן מעולם לעין גנים?). כמו כן, במקום אחר (שפירא, 187) היא כותבת שבחורף 1910 כתב ברנר את סיפורו "עצבים" (שהתפרסם באוקטובר 1910) ואת הספר **מכאן ומכאן** (שראה אור במאי 1911); לפחות בחלק משנת 1910 שהה ברנר ביפו ועבד כמזכיר אגודת המורים (שם, 191), ואין זה מן הנמנע שעסק אז בכתיבת אחת משתי היצירות הללו או ליטושן (לדברי שפירא, 209, ברנר העתיק את כתב היד של **מכאן ומכאן** שלוש פעמים). שנית, שפירא משערת ("דומה" כלשונה) שכל התאור שתאר עגנון את ברנר בשעת כתיבתו נשען על משפט אחד שאמר ברנר לעגנון (ושאת אמיתותו היא מקבלת, כמסתבר), ושם "פנים של רוצח" הגיע עגנון ל"ליסטים מזוין". אבל יושם אל לב שכל התאור הארוך שקדם לו, בכלל זה כובד המשא המוטל לכאורה על כתפי ברנר בשעת כתיבתו, אינו נובע מאותו משפט. נראה כי נטייתה של שפירא להטיל ספק בכל דברי עגנון על ברנר הכריעה את הכף מבחינתה, ושגם במקרה זה אין הכרח לדחות את דברי עגנון כדברים שבדמיון.

ראוי לשוב לרגע לתאורו של ביילין, שלשיטתה של שפירא (היא עצמה אינה טוענת זאת) עשוי היה לשמש את עגנון כמקור לתאור ברנר בשעת כתיבתו. כאמור, את עדותו של ביילין מקבלת שפירא בלי פיקפוק, והיא מרבה להשתמש במסתו, בכלל זה בתאור כתיבת "מעבר לגבולין" (שפירא, 111-112). נקודות הדמיון בין תאורי ביילין ועגנון הן בעיקר שתיים: הסתגרותו של

²¹ ור' גם באר עמ' 117-118: "בראשית תרע"א התחולל השינוי הגדול. [...] ברנר [...] נחלץ מן האפתיה הקיצית וחזר לעבוד במשנה מרץ על כתב-היד של 'מכאן ומכאן' שנזנח שנה קודם בעין-גנים". באר גם מצטט מכתב לפיכמו מדצמבר 1910 שבו מספר ברנר: "הנני הולך וגומר את סיפורי 'מכאן ומכאן' [...]" (שם).

ברנר מפני העולם בשעת הכתיבה שנמשכה ימים ללא הפסקה, אף מבלי שגיב לדפיקות על דלתו, והביקור הבלתי קרוא של המספר אצל ברנר בזמן שכתב. לעומת זאת יש גם הבדלים; בעוד שעגנון מצא בו כובד, ביילין מתארו כמתרוצץ ונוהם. לעומת ה"ליסטים המזויין" של עגנון, ביילין מספר שברנר הוציא מחדרו כל חפץ ובכלל זה ראי שבו ראה השתקפות של אדם אחר המפריעו מעבודה (גם עגנון מזכיר ראי, כאמור). ככלל, ביילין מתאר סצינה דרמטית וקיצונית הרבה יותר; שפירא רואה בו "תיאור של אדם חולה בנפשו" (112). עם זאת, שפירא אינה מייחסת לברנר מחלה פסיכוטית, אלא התקפים חוזרים של דכאון, אף שהיא מתקשה להסביר כיצד יכול להמשיך ולעבוד בזמן התקף דכאוני, כפי שהיא מציינת פעמים מספר (ר' שם, וכן 190, 366-367 ועוד). יכול להיות שבכל זאת צריך ליחס מידה של הפרזה לתיאורו של ביילין, שבמקומות רבים נשמע דרמטי הרבה יותר מתאוריו של עגנון, ובכלל זה הכוונות האובדניות שייחס לברנר; העובדה שזכרונותיו פורסמו סמוך למותו של ברנר אינה בהכרח ערובה לאמינותם, כפי שטוענת שפירא (112).

ובחזרה למסה של עגנון. לאחר הפיסקה המצוטטת לעיל על אופן עבודתו של ברנר, ממשיך עגנון וכותב את הדברים הבאים (עגנון, 127-128):

גמר את סיפורו ושיגרו למו"ל היה דומה למי שכלה לו עולמו ואין לו מה יעשה. באותם הימים מתחבר היה לבני אדם זלים שהם זלים ודבריהם זלים עד כדי ניבול פה. עד כדי כך הגיע לידי שעמום, עד שלא חס על עצמו והיה מקפח ימים ולילות עם ריקים שכל שיחתם כעורה. מעשה זה כך אני מפרש אותו. ברנר לא היה בעל דמיון. סיים כתיבת ספר גימר בו כל פרי הסתכלותו בעולם שנזדמן לו להסתכל בו, כלומר באותה המציאות שנתמצא בה ומיצה אותה עד תכליתה. מה שאין כן בעל דמיון ואין צריך לומר בעל חזון, שכבר בזמן שעוסק בכתיבת ספר אחד כבר מראים לו שלושה עשר ספרים אחרים שמבקשים להכתב על ידו.

באר מביא פיסקה זו בהקשר אחר, מוקדם יותר מהפיסקה הקודמת (באר, 100). הוא מציין שהסברו של עגנון להתחברותו של ברנר "לבני אדם זלים", "אינו מחמיא כלל ועיקר לברנר", אבל לגבי עצם התמונה שמתאר עגנון אין הוא מעלה ספק. ועוד הוא מוסיף: "אם אכן כיוון לאמיתו של ברנר לא נדע, אבל אין ספק שעגנון איפשר לנו כאן להציץ אל ראייתו שלו את עצמו" (שם, 101-100). גם שפירא כותבת דברים ברוח דומה (243), אבל שלא כבאר היא דוחה את הרישא של דברי עגנון כאילו התחבר ברנר ל"אנשים זולים" [כך!]; "תיאור זה אינו נתמך בשום מקור והוא נועד לאשש טענה של עגנון, שברנר לא היה סופר בעל דמיון [...]". (שם). על כך אפשר להעיר שברנר, עד כמה שאפשר ללמוד מהעדויות על אורחותיו, לא נרתע ממגע עם סוג של בני אדם, וגם אם הפריז כאן עגנון, עדיין יתכן שיש בסיס כלשהו לדבריו.

האצלת רוח

הן באר והן שפירא מוצאים שבמסתו מבקש עגנון להציג את עצמו כמי שרוחו של ברנר הואצלה עליו, אם לא למעלה מזה. רצון זה של שני המחברים לראות כך את הדברים מובן, אבל הוא בעייתי בשני המקרים. באר מצטט מהמסה בהקשר של עלייתו השניה של ברנר לירושלים ומוסיף את פרשנותו (באר, 131):

"כל הכלים שהיו לו בחדרו לא היו מרחיבים את הדעת אלא מקצרים את הדעת," מספר עגנון, "חוץ מן העמוד שעשה לו ביחוד לכתוב עליו, כשעלה לירושלים נתן לי את העמוד - -"

ומעמד הפרידה הפשוט הזה נטען לפתע בסמליות מקראית, כבשעה שאלישע הרים את אדרת אליהו ובני הנביאים אשר ראוהו אמרו, "נחה רוח אליהו על אלישע ויבואו לקראתו וישתחוו לו ארצה."

דא עקא, שקריאת הדברים בהקשרם אינה מותירה בהכרח רושם זה שמוצא בהם באר, שכן בהמשך המשפט, שבאר הביא רק את מחציתו, נאמר (עגנון, 128): "וכשירדתי אני לחוצה לארץ נתתיו לר' בנימין עם שאר כלי חדרי וספרי, ואת הווילון שהיה משמש שומר בגדי מן האבק נתתי לדבורה בארון". כלומר, עגנון עצמו אינו מייחס לעמודו של ברנר אותה משמעות שמייחס לו באר, וכשם שקיבלו מברנר כך הוא מוסרו לאחר (אמנם ידיד קרוב לשניהם) ועובר ממנו ללא קושי אל הווילון שנתן לדבורה בארון, ומוסיף להלן עוד שני משפטים על החפצים המעטים שלקח עמו כשירד מהארץ: "לא לקחתי עמי מכל מטלטלי חוץ מתנ"ך ותמונה של רמברנדט ותכריך כתבי וכן כמה ספרים שנתנו לי סופרים. מחמת חיבת הכתובת שעליהם נטלתי אותם עמי לחוצה לארץ" (שם). רשימה זו מעמידה כמובן את מחברה באור רוחני יפה, כמי שוויתר על רוב הקניינים הארציים, ואם לקח אתו בכל זאת כמה ספרים הרי שהיתה לכך סיבה טובה; במקום אחר (129) מספר עגנון שברנר, הקורא הלהוט אחר כל ספר חדש, לא שמר ספרים בחדרו, ו"ספרים ששיגרו לו גדולי הסופרים ועליהם כתובות של חיבה וכבוד - אחר שקראם נתנם במתנה"; זוהי אחת מכמה נקודות לאורך המסה שמהן משתקפים הבדלי הנוהג והאופי בין השניים, ולא דווקא לטובת עגנון.

באר נדרש שוב ללשון מקראית בהקשר אחר של יחסי ברנר ועגנון. בראשית 1912 גרו שניהם חודשים ספורים שוב בסמיכות מקום בירושלים, אבל נראה שיחסייהם נעכרו, לפחות זמנית. במקרה זה משתמש באר באלוזיה מקראית שאין הוא מפרשה לקוראים כפי שעשה לעיל, וכותב רק (145): "באביב קם עגנון לברוח מלפני ברנר וירד ליפו", זאת כלשונו של ספר יונה (א, 3): "ויקם יונה לברח תרשישה מלפני ה' וירד יפו". במקרה זה אפשר לחוש שבאר אינו יכול להמנע

מלהשתמש באלוזיה המקראית המציעה את עצמה בנסיבות המתוארות, ואולי גם לרמוז שברנר היה ביחס לעגנון סמכות כמעט אלוהית, לכל הפחות בענייני מוסר ויחסי אנוש; בהמשך העמוד באר משער שסיבת כעסו של ברנר היתה ש"לא יכול היה לשאת את קנטרנותו ועוקצנותו של עגנון ואת אי-הקפדתו על כבוד הבריות". זאת למד באר מאיגרתו של עגנון, שנשלחה מיפו ב-8 במאי 1912 (וייזר, 46-47), שבה משתדל עגנון לפייס את ברנר ולשכנעו שהנה הוא משפר את התנהגותו ביחס לבריות. בין היתר כותב עגנון: "ברנר היש עוד בלבך שמץ תרעומת עלי? בכאב ומרירות אני זוכר את הימים אשר בהם גרמתי לך צער ואולם מה מאוד חפצתי כי יסחו מעל זכרוניך". באר סובר (שוב על סמך אותו מכתב, כנראה) שעגנון "ככל שיכול, ניסה לשנות את דרכיו על מנת שיימצא ראוי לידידותו של ברנר" (146). מכל מקום, עדות מפורשת אחרת לסיבת כעסו של ברנר אינה בנמצא (לעניין זה נשוב בהמשך הדברים).

מאידך, בפסיקה שבה היא מסכמת את יחסי ברנר ועגנון ואת עניינה של מסת הזכרון, ושגם אליה עוד נשוב להלן, כותבת שפירא (244): "הצורך של עגנון לתת לברנר ביחס אליו את תפקיד יוחנן המטביל ביחס לישו, מעיד על המרירות והעוינות שהיו בלבו כל אותן שנים". משפט זה בעייתי מכמה בחינות. ראשית, ספק אם האלוזיה ליוחנן המטביל וישו עלתה על דעתו של עגנון, ובודאי אין לכך שמץ של רמז בדבריו. שפירא יכלה להשתמש באלוזיה אחרת,²² אך משום מה היא בוחרת דווקא בזו מהברית החדשה. שנית, הקישור הסיבתי בין שני חלקי המשפט אינו ברור; מדוע "הצורך של עגנון" להעמיד את ברנר בתפקיד מבשרו של עגנון "מעיד על מרירות ועוינות"? אם לחזור למקורה של האלוזיה, הרי אין כל סימן לעוינות מצד ישו כלפי יוחנן מבשרו, ואם נתרכז בנמשל, גם אם ראה עצמו עגנון כסופר שעלה על ברנר ביכולתו האומנתית (ואין ספק שאמנם כך ראה את עצמו), מה עניין "מרירות ועוינות" לכאן? האם כוונתה שתחושות אלו העכירו את שיפוטו של עגנון ביחס לכתיבתו של ברנר? והאמנם השתמרו "מרירות ועוינות" אלה "כל אותן שנים"? האין כל משקל לכל דברי ההערצה והתודה שעגנון הביע כלפי ברנר במסתו ובהזדמנויות אחרות?

בהקשר אחר כותבת שפירא שעגנון ביקש "להצביע על הסמיכה שסמך אותו ברנר", ושהוא "מתאמץ להוכיח שברנר הכתירו בכתר הסופר הצעיר החשוב ביותר" (237). לפיסיקה זו נשוב בהמשך.

²² האלוזיה לאלוהו ואלישע שבה השתמש באר לא התאימה למטרתה של שפירא; אף כי לכאורה נתמלאה בקשתו של אלישע "ויהי-נא פי-שנים ברוחך אלי" (מל"ב ב, 9), אליהו הוא שהפך דמות מרכזית בתודעה היהודית, ואילו אלישע נותר דמות שולית יחסית.

כתיבת "והיה העקוב למישור"

במסתו עגנון איננו מתאר בפירוט את כתיבת סיפורו הארוך "והיה העקוב למישור", שהיה גם סיפורו הראשון שהופיע במתכונת של ספר, ושברנר היה המו"ל שלו. דווקא בעניין זה הוא מקצר: "טוב היה לספר כיצד נכתב הספר ובכמה ימים נכתב ומה אמר עליו רבינו הגדול ר' אברהם יצחק קוק זצ"ל" (עגנון, 129). ממקורות אחרים עולות שתי גרסאות שונות על כתיבת הסיפור. הגרסה בת הזמן עולה מגלויה ששלח עגנון לברנר ביום 29 באוקטובר 1911,²³ שבה נאמר בין היתר: "והיה העקוב למישור" הולך למישרים. אם יהיה ה' אתי ולא יביא תקלה במעשי יומי קוה אקוה כי בסוף החודש הזה יגמר הספור. מי יתן והיה" (ויזר, 45). ממובאה זו ניתן להסיק שני דברים; ראשית, משתמע שעגנון כבר יידע את ברנר קודם לכן על הסיפור שהוא כותב, בעל-פה (לפני עליית ברנר לירושלים) או באיגרת שלא נשתמרה, שכן הוא מתייחס לשם הסיפור כנתון המוכר לנמען. שנית, התאריך העברי של משלוח הגלויה הוא ז' חשוון; כיוון שעגנון חי תמיד על פי הלוח העברי, התקווה ש"בסוף החודש" יגמר הסיפור משמעה שעגנון צפה שעוד כשלושה שבועות של מלאכה לפניו. לעומת נתונים אלו ניצבת עדותו המאוחרת של עגנון במכתב לזלמן שוקן מיום 6.12.1954, שבו הוא כותב: "ארבעה ימים כל יום מארבע שעות בבוקר עד ארבע שעות אחר הצהרים ישבתי וכתבתי את והיה העקוב למישור".²⁴

באר מעדיף דווקא את הגרסה המאוחרת לכתיבת הסיפור על פני המשתמע מהעדות בת הזמן, שגם אותה הוא מביא, אך משום מה איננו מייחס לה את החשיבות המתבקשת; "מסתבר שהוא כתב אותו בנשימה אחת" גורס באר, ומצטט מן המכתב לשוקן (באר, 132).²⁵ שפירא, כדרכה, שופכת מים צוננים; אמנם, אין היא מדייקת כשהיא מתייחסת כאן ל"זיכרונותיו" של עגנון במקום למכתבו אל שוקן; היא מציינת מראה מקום רק בנוגע לגלויה ("מכתב" בלשונה) לברנר (235), והערה 33 (בעמוד 413):

בזיכרונותיו מתאר עגנון את כתיבת הספר כמעט ככתיבה ספונטנית, סיפור שנכתב ברצף, במשך ארבע יממות, פרי השראה חד-פעמית. מתברר שמלאכת הכתיבה היתה דרמתית פחות. במכתב לברנר כותב עגנון שהכתיבה מתקדמת היטב, והוא מקווה לסיים את הספר עד סוף החודש. עגנון הקפיד על תאריכים עבריים ולכן קרוב לוודאי שהתכוון לסוף חשוון תרע"ב.

²³ את התאריך קבע ויזר כנראה על פי חותמת הדואר, שכן עגנון לא השתמש בדרך כלל בתאריך הלוועזי.

²⁴ אמונה ירון (עורכת), ש"י עגנון – ש"ז שוקן, חילופי אגרות תרע"ו-תשי"ט, ירושלים ותל-אביב, 1991, עמוד 335. לדוד כנעני סיפר עגנון דברים דומים ביחס לכתיבת "עגונות", סיפור שאותו "כתב במחיד אחד, מארבע אחרי הצהרים ועד ארבע למחרת היום [...] (באר, 30); ציון השעה ארבע דווקא בשני המקרים אומר דרשני.

²⁵ גם דן לאור מקבל את הגרסה המאוחרת; ר' לאור, עמ' 74.

אפשר אולי לישוב בין שתי הגירסאות; את דברי עגנון במכתב לשוקן ניתן להבין כתאור של כתיבת עיקר הסיפור כפי שנבע מתוכו, ללא ליטוש. אולם מאידך, אין ספק שעגנון, כדרכו תמיד, התעסק עוד ארוכות בסיפור ולא כילה מלאכתו בארבעה ימים בלבד.

משלוח כתב היד של "והיה העקוב למישור"

מה עשה עגנון בסיפורו לאחר שנשלמה כתיבתו? לאורך המסה על ברנר מזכיר עגנון כמה פעמים לטובה את הסופר ש. בן-ציון כמי שהיה מדריכו הראשון בכתיבה, וכמי שפירסם את סיפורו "עגונות". עתה הוא כותב (129):

אחר שכתבתי את סיפורי והיה העקוב למישור הלכתי אצל ש' בן ציון ולא מצאתיו בביתו. חזרתי והלכתי ולא מצאתיו. צעיר הייתי ולהוט לשמוע דעת מבינים הייתי. [...] הלכתי וקניתי לי בול ושלחתי את סיפורי על ידי הדואר לברנר לירושלים [...].

גירסתו של עגנון בנקודה זו אינה משכנעת; וכי עד כמה כבר עשוי היה ש. בן-ציון להעדר מביתו? בוודאי לא כפרק הזמן שנדרש לכתב יד להגיע לירושלים, ולתשובה להגיע חזרה ליפו לאחר שייקרא אותו כתב יד. כאמור לעיל, הגלויה ששלח עגנון לברנר מעידה שהוא יידע אותו מראש על כתיבת הסיפור ואף שלח לו דו"ח התקדמות. בכך אין פלא, שהרי חודשיים בלבד אחרי הגעתו ארצה ותחילת עבודתו **בהפועל הצעיר** כבר החל ברנר לפרסם מסיפורי עגנון: הסיפור הארוך (שעגנון עתיד היה לגנוז את רוב חלקיו) "בארה של מרים" התפרסם בחמישה המשכים החל ב-21 במאי 1909. באותה שנה (תרס"ט) שבק חיים כתב-העת קצר-הימים **הע'מר** שערך ש. בן-ציון, ושבו התפרסם "עגונות" בשנה הקודמת; **הפועל הצעיר** הפך לאכסניה העיקרית לסיפורי עגנון עד צאתו מן הארץ ב-1912. ברנר תפס את מקומו של בן-ציון כעורכו ומדריכו של עגנון, אך בכל זאת, כעבור חמישים שנה, חש עגנון את הצורך להציג את הדברים כאילו רק מתוקף נסיבות מקריות נשלח הסיפור לברנר במקום להימסר תחילה לידי מטיבו הראשון.²⁶

באר מצטט את דברי עגנון אודות משלוח הסיפור באריכות וללא הערה (134-135). באר מודע היטב, כמובן, לכך שברנר תפס אצל עגנון את מקומו של ש. בן-ציון, ואף כותב על כך (44-45, 99), אך כדרכו ברוב המקרים ביחס למסה, אין הוא מערער על גרסת עגנון. שפירא, לעומתו, מפקפקת בגרסה זו; היא מתמצתת את תיאורו של עגנון, שהיא מכנה "תיאור דרמתי", אבל

²⁶ בשנת 1910 עשה עגנון מעשה יוצא דופן מאוד מבחינתו ופירסם **בהפועל הצעיר** ניתוח ספרותי של יצירת ש. בן-ציון; כן שב וכתב עליו ב-1946 דברים שלא פורסמו; חיבורים אלו ראויים לעיון נפרד; ר' **מעצמי אל עצמי**, 150-163; ור' שקד 17-19 והערות בעמ' 305.

סבורה, על סמך איגרתו של עגנון לברנר, שהסיפור נועד מלכתחילה להשלח אליו (שפירא, 235). במקרה זה נראה שהצדק עמה, שכן לעדות המשתמעת מגלוייתו של עגנון, שבה הוא משיח לפי תומו, יש משקל רב.

ועוד נקודה שראוי להזכיר: עגנון מתנאה בכך שהרב קוק קרא את סיפורו בכתב יד ושיבח אותו;²⁷ נשאלת השאלה, מתי הראה לו עגנון את סיפורו, לפני ששלחו לברנר בירושלים, או אחרי שהוחזר כתב היד ליפו כדי לסדרו בבית הדפוס? עגנון סיפר לדוד תמר שמסר את הסיפור לעיונו של הרב כדי "שלא איכשל חלילה בדבר הלכה" (באר, 133). מה היה חשוב לו יותר באותה שעה, הצד האומנותי או הצד ההלכתי של הסיפור? על פי תאורו הנ"ל של עגנון דומה שהאפשרות הראשונה היא הנכונה, ושעגנון הזדרז לשלוח את הסיפור אל ברנר ברגע שהיה מוכן תחת ידו, אבל לשאלה זו כנראה שלא תימצא תשובה ודאית.

קריאת כתב היד של "והיה העקוב למישור"

למה שהתרחש בירושלים כשהגיע סיפורו של עגנון לידי ברנר נמצאו שלוש גרסאות, שבכולן ממלא הסופר והמורה דב קמחי את תפקיד העד. הנה תחילה הגירסה שמספר עגנון במסתו (129):

אחר שבעה ימים בא מכתב מברנר ובו דברים על ספרי שכמותם לא כתב עלי שום מבקר מעולם. ועוד היה כתוב שם, שמבקש הוא להוציא את ספרי על ידו. כמה ימים אחר כך סיפר לי דוב קמחי עליו השלום שכונס ברנר סיעה של חכמים וסופרים וביניהם הדר' מהרש"ק מנהל בתי הספר של המזרחי וקרא לפנייהם את ספרי בדמע. מספר אני לך דבר זה, כדי להודיעך כחו של ברנר, שכונס חבורה וקורא לפנייהם ספרו של סופר מתחיל.

בכותבו על אפיזודה זו, משלב באר בין דברי עגנון במסה, שאותם הוא מקבל ללא הסתייגות, לבין עדות עצמאית של דב קמחי שנכתבה בשנת 1933, ושבה הוא מוצא כנראה חיזוק לדברים (באר, 135):

ברנר כינס לחדרו הצר בשכונת "עזרת ישראל", [...] סיעה של חכמים וסופרים וקרא לפנייהם בדמע את סיפורו של הסופר המתחיל. "ועדיין זכור לי היטב", סיפר קמחי, "היאך ישב ברנר בחדרו [...] ובידיו כתב-

²⁷ ר' מעצמי אל עצמי, 191; באר, 134-133.

היד של 'והיה העקוב למישור' - - - והוא יושב וקורא לפני שורה אחר שורה - - - והוא מטעים בניגון כמי שקורא בתורה.²⁸

שפירא עושה שימוש במקור שלישי, מכתב של דב קמחי לשלום שטרייט; המכתב, שלא פורסם בדפוס, חסר תאריך ונכתב כנראה בסוף נובמבר או תחילת דצמבר 1912 (שפירא, 235-236 וכן עמוד 413, הערה 34). שפירא מצטטת מהמכתב ומוסיפה את הערותיה:

"היינו היום אצל ברנר [...] דיברנו על עניינים שונים, הקריא לפנינו קטעים מסיפורו של עגנון 'והיה העקוב למישור' - כנראה שזה דבר 'גדול' - הלוואי שנזכה לקראו בקרוב - אמן." אותו מעשה מופיע בנוסח מועצם בזיכרונותיו של עגנון [...] בנוסח של דב קמחי על פי עגנון, ברנר מכנס במיוחד חבורה נכבדה על מנת לקרוא בפניהם את הסיפור. בנוסח בן הזמן של קמחי ההתכנסות היתה מאותן התכנסויות ספונטניות שהיו שכיחות בסופי שבוע בבתיהם של אנשי האינטליגנציה הירושלמית. היא לא הוקדשה בלעדית לספרו של עגנון, שממנו קרא ברנר לנוכחים קטעים בלבד ולא את כולו. לבסוף, ה"דמע" נעדר מתיאורו בן הזמן של קמחי. זו דוגמה מאלפת לשימוש שעושה עגנון בעובדות הנוגעות ליחסיו עם ברנר, תוך "קישוטן" והאדרתן.

שפירא מקדישה פסקה ארוכה להפרכת משפט אחד של עגנון ולקעקוע אמינותו. בהערה שבסוף הספר (עמוד 413, הערה 36) היא מזכירה גם את גרסתו המאוחרת של קמחי שהביא באר, ובכללה המילים "והוא מטעים בנגון כמי שקורא בתורה", אך מציינת: "אני מעדיפה את התיאור בן הזמן" (וכי מדוע ימציא קמחי את עניין הקריאה בניגון אם לא היה זכור לו כדבר שהיה? העובדה שלא ציין זאת במכתבו לשטרייט אינה פוסלת את האותנטיות של הזכרון). מן הראוי להעיר בנקודה זו שכאן, ובכמה מקרים אחרים, גם אם ייפה עגנון את העובדות, יש להביא בחשבון את האפשרות שכך לבשו הדברים צורה בזכרונו במרוצת השנים, ואין המדובר בהכרח במניפולציה מכוונת. כמובן שהאופן שבו השתמרה עדותו של קמחי בזכרונו של עגנון יש בו כדי להצביע על צרכיו הנפשיים.

²⁸ כאמור, עדותו זו של קמחי פורסמה בשנת 1933 ועגנון בוודאי הכיר אותה; עם זאת, אין הוא מעז להזכיר במסתו שברנר קרא את סיפורו "כמי שקורא בתורה", אלא גורס "בדמע". זאת, בין היתר, מפני שבמסה זו עצמה דורש עגנון לגנאי מקרה שבו בנשף ספרותי שנערך ביפו קרא המרצה בכתבי מנדלי לפי טעמי המקרא, "ולא אמר לו אדם לאותו פתי בלום פיך ושתוק" (עגנון, 123).

עליית עגנון לירושלים

בינואר 1912, החודש בו החל "והיה העקוב למישור" להתפרסם בהמשכים מעל גליונות **הפועל הצעיר**, החליט עגנון לעזוב את יפו ולעלות לירושלים.²⁹ לפני צאתו מיפו ביקש להבטיח שיימצא לו חדר בעיר. בפתק ששלח לברנר מציין עגנון: "כתבתי איזה דברים לחי' בנוגע להסתדרי בירושלים ומענה לא קבלתי" (ויזר, 45). כאן מבליחה לרגע דמות שנשוב אליה בהמשך, היא דמותה של חיה ברוידא; עגנון, כמנהג יהודים מסורתיים, נהג לכתוב את שמה הפרטי בקיצור: חי' או ח"י.³⁰ ואם היה ספק במקרה זה, הרי שחיזוק לזהות הדמות שמאחורי הקיצור נמצא בגלויה שנשלחה באותה עת (מחצית ינואר 1912) מברנר בירושלים לר' בנימין ביפו: "ולעגנון שלום. את הגב' ב. לא ראיתי. אולם בדבר חדר, הנה יש כזה אצל סילמן. חדר פנוי עם רהיטים, ובמחיר לא רב."³¹

במסה זוכר עגנון את הדברים קצת אחרת (132):

בדעתי היה ללכת מיד אצל ברנר, שאמרו לי שהוא ממתין לי, אלא שהלכתי תחילה עם ק"ל סילמן ועם אחרים לבקש לי חדר כדי שלא יטריח עלי ברנר, שהיה ממציא עצמו לאוהביו לבקש להם דירה. כיוצא בזה סיפר לי ר' מרדכי בן יחזקאל, כשעלה לארץ טרח עליו ברנר לבקש לו חדר. אחר שהנחתי את מטלטלי בחדרי הלכתי אצל ברנר לשכונת עזרת ישראל.

באר מצטט מגלויותיו של ברנר את המשפט הנ"ל, אך כדרכו ברוב המקרים, אין הוא מתקן את זכרונו של עגנון וכותב רק: "מיד לאחר שהניח מיטלטליו בחדר ששכר בעזרתו של ק. ל. סילמן הלך להיראות פני ברנר" (באר, 141).³² שפירא אינה עוסקת באפיזודה זו, אבל בהקשר אחר גם היא מזכירה את קדיש יהודה-ליב סילמן, מי שסייע לעגנון במציאת חדר ואולי אף השכיר לו אותו. בכותבה על קורותיה של חיה ברוידא, אשר כאמור לא נענתה לבקשת העזרה של עגנון באותו

²⁹ סיבת עלייתו של עגנון לירושלים אינה מחוורת היטב; ר' בעניין זה השערותיו של באר, 139-140; וכן מכתב ר' בנימין לברנר: "ע. יסע בוודאי בשבוע זה לירושל, הוא יותר מדאי נבוכ ומפוזר בימים האחרונים ונפשו ירעה לו" (שם, 139); כפי שנראה להלן, יתכן שנפשו של עגנון היתה רעה עליו בשל עניינים שבינו לבינה.

³⁰ ר' לדוגמה מכתבו לשלום שטרייט, באר, 177-178. ויזר (45) בהערת שוליים פתח את ראשי התיבות כ"חיים יוסף", אבל אין לכך הצדקה; באר (141) כותב "חיה ברוידא" מבלי להתייחס לגרסתו של ויזר; **במסוד חכמים**, עמוד 18, כבר תוקנה ההערה.

³¹ חיים באר, "מילוי אינטימי ודוקומנטציה אנושית פשוטה - מכתבים לא ידועים של י. ח. ברנר", **אלפיים** 5, אפריל 1992, עמוד 219.

³² שוב נוקט כאן באר לשון מקראית; לשונו מאזכרת את הפסוק: "לְקָאוֹת אֶת פְּנֵי ה' אֱלֹהֶיךָ" (שמות לד, 24); דברים לא, 11; וכן ישעיה א, 12).

עניין, היא מספרת כי "היא למדה עברית, שפה שלא שלטה בה קודם לעלייתה, בעזרת ק. י. סילמן, סופר ומורה שהתגורר בבית הוריה" (שפירא, 239). הדבר היה ביפו, אליה בא סילמן בשנת 1907 (כשנה לפני עגנון); מאז הספיק לעקור לירושלים עם משפחתו, שהצטרפה אליו בארץ (הוא נישא והוליד בת עוד לפני עלייתו). מוצאן של משפחות ברוידא וסילמן היה בליטא. לאור הקרבה ביניהם אפשר לשער שסילמן שמע אולי מברוידא על חיפושי החדר של עגנון, אך לכך אין בידינו סימן ברור.

עגנון בחדרו של ברנר

כאמור, עגנון מספר שלאחר שהניח את מטלטליו בחדר שנמצא לו, הלך לבקר את ברנר בחדרו. לתיאור הביקור ומה שהתרחש במהלכו בחדרו של ברנר ובחוצות ירושלים מקדיש עגנון פסקה ארוכה (132). באר כותב בהקשר זה (141): "תיאור פגישתם הראשונה בירושלים הוא ללא ספק שיאה של רשימת-הזכרון שעגנון כתב על חייו ועל מותו של ברנר ומן הרגעים המפעיעים בתולדותיה של הספרות העברית החדשה." התפעלותו שמורה, מן הסתם, בעיקר לחלקה השני של הפסקה, אך להלן יובא תחילה חלקה הראשון בלשונו של עגנון:

חדרו קטן היה אבל מלא אורה. וחיידוש מצאתי בחדרו, פרימוס וקומקום וכוסות וכלי סעודה, מה שלא היה כן בימי ישיבתו האחרונים ביפו, מיום שכלי של מים נתחלף לו בכלי של נפט. לא יצאה שעה קלה עד שזימן אותי לסעוד עמו. הוציא ככר לחם זיתים ועגבניות וגבינה קשה נקראת קאטשקיבל ושפת קומקום לבשל לנו קאקאו שנעשה עליו משקה חביב. וקודם שמזג לי אמר, דו ביסטיך א פאטריציער, דארף מן דיר דאס גלאס אויסוואשין, פירוש הלוא פאטריציער אתה אם כן צריכין להדיח לך את הכוס. נטל כוס והדיחה ומזג לי.

באר (141-142) מביא בדיווח עקיף את כל פרטי הסצינה שמתאר עגנון, בחסרון בולט אחד: הוא משמיט את המשפט היידי שעגנון מצטט מפי ברנר ואת תרגומו. מה ראה לעשות כך? אינני סבור שבשל הצורך לקצר, כי פרט לכך הוא כולל את כל המידע, ולהלן מצטט באריכות, על פני כחצי עמוד, את יתר הפסקה של עגנון במלואה. בצטטו משפט זה של ברנר מתיר עגנון לעצמו שמץ של לגלוג עצמי, כפי שעשה בכמה הזדמנויות אחרות במסה, וכן **בתמול שלשום**, כגון בעניין חדרו ביפו שעשאו, לדעת ברנר, "כמין פיטיש"³³. אבל מצד שני יתכן שעגנון מביא את המשפט גם בזכות היחס האבהי והמסוכך של ברנר כלפיו שמשמע מדבריו ומפעולתו. בדברים

³³ ר' **תמול שלשום**, ספר שלישי, פרק חמישי "על כוס תה", ג' (מהדורת תשכ"ד, עמ' 382); ור' באר, 108; שפירא, 236. האנקדוטה מוזכרת גם במסה (עגנון, 138).

אלה יש גם משום הכנה למה שיבוא להלן. יתכן שבאר חש צורך להשמיט עניין זה כאן כדי לא לחסר מגדולת המעמד כולו, שכן, כאמור, הוא מוצא אותו "מן הרגעים המפעימים בתולדותיה של הספרות העברית החדשה."

שפירא מוצאת אף היא ש"גולת הכותרת של זיכרונות עגנון על ברנר הוא סיפור ביקורו של עגנון בחדרו של ברנר בירושלים, ובעקבותיו האנקדוטה איך ברנר מימן את הוצאת **והיה העקוב למישור**" (236). אבל לעומת באר, שפירא מדלגת על רוב פרטי הסצינה בחדרו של ברנר ומבליטה דווקא את הביטוי המלגלג (236-237); יושם אל לב ששפירא איננה מתייחסת כלל לעובדה שיש בדברים הללו גם משום לגלוג עצמי, ושעגנון היה יכול להימנע מלהזכיר אותם, אך לא עשה כן:

בביקורו בחדרו של ברנר בירושלים התקבל עגנון בחיבה ובהערכה, מהולות בקורטוב של לגלוג על נטיותיו הזעיר-בורגניות: ברנר מכין לאורחו ארוחה ואף משקה קקאו. קודם שהוא מזג לו, העיר שחייב הוא להדיח לו את הכוס, שכן "דו ביסטיך א פאטריציער" [הלא אתה מן האצילים]. [...] כלומר, עגנון הצעיר, המטופח יחסית לאנשי העלייה השנייה, נראה כאברך משי, המתנשא באיסטניסיות שלו על פני חבריו היחפניים.

הכתפיות של ברנר

לאחר תיאור הארוחה בחדרו של ברנר ממשיך עגנון ומספר באריכות (14 שורות) את מה שהתרחש לאחר שיצאו מהחדר לרחובה של עיר; בתמצית, ברנר, שנזקק לעוד "ארבעה חמישה פרנקים" כדי להוציא לאור כספר את "והיה העקוב למישור", החזיר לחנות את הכתפיות שקנה לעצמו בעידוד חבריו, וחזר לחגור את מכנסיו בחגורת עור בלויה. באר, שמצטט חלק זה של הפיסקה בשלמותו, מפריד את המשפט האחרון, להעצמת האפקט: "בבקשה מכם הנמצא בזה איש שמוותר על עצמו בשביל ספר של אחר" (עגנון, 132; באר, 142).

בין תיאור הארוחה בחדרו של ברנר בדיווח עקיף, לבין ציטוט המשך הפיסקה כולה כלשונה, נוקט באר עמדת מספר כל-יודע, ומציין: "אגב סעודה שח עגנון לברנר את המוצאות אותו ביפו ובין השאר סיפר לו כי איתן, בעל הדפוס, תובע עוד ארבעה-חמישה פרנקים בשכר הדפסת 'והיה העקוב למישור'. ברנר הגיב בשתיקה" (שם). זהו אחד מאותם מקרים, שאמנם אינם מרובים בספר, שבהם מתיר באר לדמיונו להשלים פרט חסר ולמלא את פרטי הסצינה. אף שניתן להניח שברנר שמע אמנם על התשלום הנוסף הנדרש מפי עגנון, שבא זה עתה מיפו, שם היה בית הדפוס של איתן שהדפיס את גליונות **הפועל הצעיר** והשתמש באותו הֶדְר להדפסת

הספר (באר, 138), עגנון עצמו אינו אומר זאת במסתו. כנראה חש באר שהסצינה תצא חסרה ללא השלמת פרט זה.

שפירא מוכנה הפעם להניח לעגנון להנות מהספק ולקבל את אמינות תיאורו, אך בהמשך הדברים היא מדגישה את מקורות המימון העיקריים של ברנר המו"ל: "גם אם אמנם ויתר ברנר על הכתפיות שקנה למכנסיו כדי להוציא לאור את **והיה העקוב למישור**, בא עיקר המימון לפרוייקט הזה מכיסם של ר' בנימין ושלום שטרייט, ואילו את ההפצה עשה ידידו הקרוב של ברנר, קרוגליאקוב, ביפו" (244). בעניין זה מרחיב באר במקום מוקדם יותר בספרו, ומפרט כי האחים שלום וישעיהו שטרייט, וכן ר' בנימין, חברו למעין "קשר גליצאי" למימון הוצאת ספרו של בן ארצם (באר, 138-139). בכל זאת, עובדה זו אינה מחסירה עבור באר מאותו רגע מפעים שבו מוותר לכאורה הסופר הוותיק על רווחתו לשם הוצאת ספרו של בן חסותו הצעיר.

סיפור הכתפיות מוליך את שפירא גם להוספת פיסקה ארוכה (237), שעיקרה מובא להלן:

לכאורה נועד סיפור זה לשבח את ברנר [...] אך במבט שני, אפשר שעגנון הביא את תיאור יחסיו עם ברנר לשיא זה כדי להצביע על הסמיכה שסמך אותו ברנר. זה סיפור הגילוי שגילה את עגנון הסופר הוותיק והנערץ, החל בתיאור הביקורת המשבחת של ברנר על "עגונות", דרך הידידות האישית, וכלה בפירסום **והיה העקוב למישור**. עגנון מתאמץ להוכיח שברנר הכתירו בכתר הסופר הצעיר החשוב ביותר, והפלה אותו לטובה מכל האחרים. צורך זה של עגנון מעורר תמיהה: בימי העלייה השנייה ודאי עורר בלבו יחסו האוהד של ברנר רגשי תודה, הערצה ואף התבטלות בפני הסופר הבכיר, אך מה טעם ראה עגנון, כעבור ארבעים שנה, [למעשה, חמישים שנה אחרי המאורע; דב"כ] לחזור ולתאר את הכרתו בידי ברנר? [...] הלא מאז זכה עגנון בכל הכתרים שרפובליקת הספרות העברית יכולה להכתיר בהם את אלופיה.

כלומר, אליבא דשפירא, רק לכאורה סיפר עגנון את הסיפור המרגש כדי לשבח את ברנר, ולמעשה מטרת הסיפור היא להגדיל את ערך עצמו. שפירא מסיימת את הפיסקה בשאלה רטורית ובתמיהה בלתי פתורה. אבל בעצם אין כאן תמיהה: מי שמבקש כבוד לעצמו, לעולם לא יאמר די. על כך כבר עמד עגנון עצמו במסתו, בהקשר אחר (138): "גדול הוא הכבוד שכדאי להתבזות בשבילו". אבל שוב בולט לעין האופן הקוטבי שבו קוראים שני המחברים את דברי עגנון: בבאר הם מעוררים התרגשות, בעוד ששפירא מוצאת בהם בעיקר מניפולציה. אולם אפשרות אחת אינה מוציאה בהכרח את חברתה (עוד על כך להלן).

עלמה אחת בין שני סופרים: חיה ברוידא

באר (אך לא שפירא) מביא בספרו את האנקדוטה המפורסמת שסיפר עמוס עוז על עגנון וברנר (באר, 144-145). עוז סיפר כיצד בימיו כסטודנט בירושלים שאל את עגנון לפרש הקירבה שהיתה בין שני אנשים שונים כל כך כברנר ועגנון.³⁴ כותב עוז:

עגנון הביט באלכסון בבחור השואל, חייך אל הבחור, ושוב חייך אל עצמו, ואחר כל אלה אמר "ביני לבין יוסף-חיים היתה קירבה ששורשה באהבה משותפת." "הבחור-הסטודנט נרעש, דומה היה עליו שהנה-הנה הוא בולש ועולה על עקבותיה של פרשת-לבבות פיקאנטית ואם רק יתעקש וימשוך בשרוולו של עגנון מייד יספרו לו דברים שלא ראתה שפחה על הים. ובכן, כיד צעירותו, הפציר הבחור בעגנון שיגלה לו מה היתה אותה אהבה משותפת. שוב חייך עגנון [...] ואמר בערך כך: ובכן אגלה לך בסוד כמוס: באותם הימים, בשבתנו ביפו, אהבנו גם יוסף-חיים וגם אנוכי אהבת-נפש את שמואל יוסף עגנון.

אגב, באר לא התייחס לדברי עוז הכתובים בפיסקה העוקבת, לפיהם עוז לא קיבל את הדברים כפשוטם, אלא הוא סבור "שלא אהבה משותפת אלא - בייחוד - שנהא משותפת היא שקירבה בין השניים". לדעתו אף התאכזר עגנון לעצמו ולברנר בסיפורו הקטן. מכל מקום, למרבה האירוניה, מסתבר שאולי בכל זאת היה שמץ אמת בציפיותיו של "הבחור-הסטודנט", ושאכן התקיימה בין ברנר ועגנון מעין "פרשת-לבבות פיקאנטית" מסוג זה שאותה קיווה לחשוף.

כשעלה עגנון לירושלים בינואר 1912 שב ופגש את חיה ברוידא, שכזכור פנה אליה בבקשה שתעזור לו במציאת חדר. כאן צריך לשוב אחורנית ולעקוב אחר סדר האירועים, עד כמה שהוא ידוע לנו.

חיה ברוידא היתה בת גילו של עגנון; שפירא ובאר אינם מציינים את העובדה שהיא היתה צעירה ממנו בשלושה ימים בדיוק (ר' לוח תאריכים בנספח). יש לשער שמשנסתברה לשניים עובדה זו, היתה לה משמעות עבורם, אם כי עגנון נהג להצהיר על תאריך לידה מאוחר בשנה (לאור, 19). על פי עדותה, עלתה ברוידא ארצה ב-2 במרץ 1906, כלומר כשנתיים לפני עליית עגנון.³⁵ לדבריה, משפחתה לא היתה ציונית; אביה הרב בא ארצה שנה קודם לשמש דיין ביפו וסרב לחזור לליטא, ולפיכך אמה, אחיה והיא באו בעקבותיו. בארץ נתפסו האח והאחות לתרבות

³⁴ עמוס עוז, באור התכלת העזה: מאמרים ורשימות, תל אביב 1979, 46-47. באר (144) מביא דברים דומים גם משמו של יונה דוד; ר' להלן הערה 36.

³⁵ על פי "קטע אוטוביוגרפי" קצר שנכתב כעבור ששים שנה, ונדפס בחוברת שהוציא אורי ברנר לאחר מות אמו, אמא, חיה ברוידא, מעוז חיים, 1987, עמ' 4 (להלן: ברוידא). החוברת כוללת תמונות מהאלבום המשפחתי, מעט קטעי זכרונות ומובאות ממכתבים, ובעיקר רשימות שכתבה ברוידא במסגרת עבודתה כגננת, וכן שירים וחרוזים לנכדיה; בחוברת כמעט שאין מידע על רקע המשפחה ועלייתה ארצה.

החלוצית, למגינת לב הוריהם המסורתיים; תמונות מהתקופה מראות את חיה בין ראשונות המתעמלות בארץ, וכשחקנית ב"אגודת חובבי הבמה העברית" ביפו. היא למדה עברית וגרמנית, ואחיה, שירד לדרום-אפריקה (אך שב ארצה כעבור שנים ספורות), סייע לה כספית כשהחליטה לנסוע ב-1909 לגרמניה כדי להכשיר עצמה לעבודה כגננת בגן-ילדים. בהשתדלותו של ארתור רופין היא קיבלה תמיכה גם מחברת "עזרה", וכך התאפשר לה ללמוד שנתיים בברלין ולשוב ארצה כגננת מדופלמת בקיץ 1911.

בחוברת שהוציא אורי ברנר לזכר אמו מופיעה גם רשימה קצרה בכותרת "זכרונות על עגנון", שנכתבה כנראה בשלהי שנות השישים (ברוידא, 9). ברוידא מתארת בה את עגנון כפלרטטן כרוני, שהיה "משחק בחיזורים" עם כל הבחורות ביפו. היא מספרת שהקשר הראשון ביניהם נוצר כשבוע אחרי הגעת עגנון ארצה, בשעה שהיא עצמה היתה בירושלים; לדבריה, עגנון צרף פיתקה למכתב ששלח לה ר' בנימין, שבביתו התגורר אז עגנון. כששבה וירדה ליפו נפגשו השניים פנים אל פנים: "בשובי מירושלים ליפו, עמדתי עם כמה אנשים על יד רחוב בוסטרוס. עגנון ניגש אלי ושאל: את חיה ברוידא? שאלתי: מי אמר לך? ענה: לבי אמר לי. נו, בשבילי הוא היה אבוד כי לא היינו רגילים לאופן דיבור כזה [...]". (שם). על מה שהתרחש ביניהם באותה תקופה אין לנו ידיעות מעבר לכך. ברוידא מסכמת ש"מבחינה אישית עגנון היה מאוד לא סימפטי" (שם), אבל שפירא, כפי שנראה להלן, מוצאת שלא זו בדיוק היתה דעתה שישים שנה קודם.

עם שובה ארצה בקיץ 1911 החלה חיה ברוידא לעבוד כגננת בגן-ילדים ד' ברחוב החבשים בירושלים, וכמורה בבית הספר לגננות של חברת "עזרה" (ברוידא, 12); עגנון היה עדיין ביפו. אולם, כזכור, בינואר 1912 עלה עגנון לירושלים; האם נוכחותה של חיה ברוידא בעיר היתה אחת הסיבות שהניעו אותו לעקור מיפו? קשה לדעת, אבל הרושם העולה מעדויות שונות הוא שגם אם חיזר עגנון אחרי כל הבנות, עוררה בו הגננת בת גילו עניין מיוחד. להשלמת התמונה צריך עוד להזכיר שברנר עלה לירושלים בשנית בספטמבר או באוקטובר 1911, וכנראה שכבר הכיר אז את ברוידא, כפי שמשמע מאיגרתו של עגנון אליו, שבה השתמש עגנון בקיצור חי' ללא פירוט, בהנחה שברנר ידע במי המדובר; ברנר השיב בגלויה לר' בנימין "את הגב' ב. לא ראיתי"; מניסוח זה משתמע שברנר אמנם ידע שעגנון התכוון לחיה ברוידא ושהוא אף הכיר אותה, גם אם לא פגש בה לאחרונה. יש לזכור שהישוב החדש ביפו ובירושלים היה אז מצומצם מאוד בהיקפו, ורוב בני ה"אינטליגנציה" הכירו זה את זה. רווח גם המנהג בין חברים וידידים להעניק זה לזה את תמונת עצמם עם הקדשה; במאי 1912 נתנה חיה ברוידא את תמונתה לברנר עם ההקדשה: "לברנר החביב והנכבד, לזכר הרגעים הטובים, מאת חיה. ירושלים, י"ב סיון, תרע"ב (28.5.1912)" (ברוידא, 14). מהקדשה זו לא משתמעת עדיין קרבה מיוחדת; הפנייה היא

רשמית למדי (במכתבים מאוחרים יותר הפנייה המקובלת שלה היא אל "יוסף חיים"). כחודשיים קודם לכן נתן גם עגנון את תמונת עצמו לברנר, בלוויית ההקדשה: "להנצמד בקרב לבבי / משורר עדיף מנביא / הלא הוא ברנר יוסף חיים / טהר הלבב וגלוי עינים / שי' טשאטשקיס / אדר תרע"ב / ירושלים תו'". (שפירא, תמונה אחרי עמ' 348).

בספרו של באר תופסת חיה ברוידא מקום מועט יחסית. היא נזכרת לראשונה בהקשר של עליית עגנון לירושלים (141), ושנית בהקשר לסיפור הטיול למוצא, שיידון להלן (157). אולם באר מדגיש שעגנון שמר על עניינו בחיה ברוידא והתאמץ לשמור אתה על קשר גם לאחר שנסע לגרמניה; באר מצטט שורה של עגנון בגלויה מברלין לק. י. סילמן (ללא תאריך) "מה שלום חיה חייתי", ומאזכר גלויה לחיה עצמה מ-14.8.1913, שנשלחה ערב נישואיה לברנר, שעליהם נודע לעגנון רק לאחר מעשה; למרבה האירוניה, הגלויה שבחר עגנון היתה גלויה ספרותית עם דיוקנו של ברנר (167). הקשר של עגנון עם חיה חודש רק בקיץ 1920, לאחר גירושיה מברנר ונסיעתה להשתלמות בברלין בלוויית בנה אורי ניסן. בנקודה זו חוזר באר אחורנית ומספר את תולדות חייה של ברוידא, וכן מצטט בשלמותה את הרשימה שכתבה על עגנון בזיקנתה (172-174). להלן הוא מספר על הפגישה בברלין בין חיה לבין עגנון, אשר נישא לא מכבר לאסתר מרכס, ועל פגישה נוספת בינואר 1921, אז הביא עגנון חליפת בגדים מתנה לאורי ניסן; כל אלה תועדו במכתבים מחיה ומעגנון אל ברנר (174-176). לבסוף מתאר באר את זעזועו של עגנון מרצח ברנר, ואת הסימנים הספורים לקשר שלו עם חיה ואורי במרוצת השנים הבאות, קשר שהלך והתמוסס (177-180); לדעת באר, "[...] טינתה המאוחרת של חיה ברוידא לעגנון, כפי שעלתה מקטע הזכרונות שהובא לעיל, מקורה היתה ככל הנראה בשל התרחקותו ממנה ומבנה" (180). לאורך כל העמודים הללו לא נמצא כל רמז לכך שבאר סבור שעגנון קינא לברנר או כעס עליו על ש"גזל" ממנו את חיה ברוידא.³⁶

אצל שפירא תופסת חיה ברוידא, מטבע הדברים, מקום נכבד הרבה יותר, כאישתו ואם בנו של מושא ספרה. גם היחסים בין ברוידא לבין עגנון זוכים להבלטה, בין היתר משום שלרשותה של שפירא עמדו עדויות שלא היו לנגד עיניו של באר. המדובר בצרור מכתבים שכתב ישעיהו שטרייט, אשר ניהל אז בית חרושת לסבון ושמן זית במוצא הסמוכה לירושלים, לאחיו שלום בפתח-תקווה; המכתבים שמורים בארכיון "גנזים" וטרם פורסמו בדפוס. כזכור, השתתפו האחים שטרייט במימון הדפסת **והיה העקוב למישור**, והיו מיוודדים הן עם עגנון והן עם ברנר.

³⁶ באר מזכיר רק פעם אחת אפשרות של קנאת עגנון לברנר, בצטטו ללא הערה את דברי יונה דוד: "כששאלו אותי מה המשותף בינו לבין ברנר, נהג עגנון לומר, כי שניהם אוהבים את עגנון, אבל בסתר ליבו קינא בו קנאה גדולה" (באר, 144).

שפירא מביאה את תקציר קורות חייה של חיה ברוידא כפי שעשה באר, ומוסיפה כמה עדויות על תקופת לימודיה בגרמניה; לדבריה "היתה בה, בחיה, שמחת חיים, וקלילות ומידה של קוקטיות" (240), תכונות שאם אמנם היו בה כנראה אבדו במרוצת השנים, כפי שאפשר להתרשם מרוב הדברים המובאים בחוברת שערך בנה. שפירא מזכירה את שובה של ברוידא לירושלים ועליית עגנון לשם; כאן מסתמכת שפירא על אחד ממכתבי שטרייט, מתחילת שנת תרע"ב (התאריך חסר), שבו נכתב ש"חיה ברוידא כנראה אוהבת את עגנון", ומסיקה מכך "שגם כשהיה הוא ביפו והיא בירושלים, נשמר הקשר ביניהם" (240).³⁷

להלן מתארת שפירא את חבורת הידידים בירושלים, שעל פי מכתבי שטרייט נהגו לבלות ולטייל ביחד; בנוסף לשטרייט עצמו, עגנון וחיה ברוידא, נמנו עליהם ק. י. סילמן, אליעזר ליפא סוקניק, הגנות שלומית פלאום וחסיה פיינסוד ואחרים, וביניהם לעיתים ברנר (241). היא מתארת מערכת שלימה של יחסים עם עליות ומורדות בין ברוידא ועגנון, לעיתים גם בהתערבותו של ברנר כמפשר. שפירא כותבת שברייב שפרץ בין בני הזוג הצדיק ברנר את חיה; להלן היא מצטטת משטרייט (שהיה, כמסתבר, רכלן לא קטן) ומעירה (241-242):

"אחר כך דיבר טש. על ב. [ברנר] בקנאות מרובה, כמו שתי נשים הקנאיות זו בזו." האם את הקנאה של עגנון גרם מעמדו הרם של ברנר כסופר? או שמא היתה קנאת גבר בגבר בשל עלמה? אי-היציבות שבאופיו של עגנון עורר את הסתייגותו של ברנר ממנו: הוא לא רצה להיות האפוטרופוס הרחני של עגנון וגם לא לתת לו את התמיכה הנפשית שכנראה היה זקוק לה. כשביקש עגנון ממנו שיטיילו יחד, מן הסתם כדי לשפוך את לבו לפניו, סירב.³⁸

כשם שלא ברורה לגמרי סיבת עלייתו של עגנון לירושלים בינואר 1912, לא ברורה גם סיבת ירידתו חזרה ליפו באפריל. שפירא כותבת, בהסתמך על מכתבו של שטרייט לאחיו, שהפרידה בין עגנון לחיה בתחנת הרכבת "היתה דרמתית" ושעגנון היה "כנתון בסערת נפש" (242); חבל שלא שילבה כאן מובאה מילולית מהמכתב, שהיתה מאפשרת לקוראים להיטיב ולהבין את שהתרחש באותה פרידה. מכל מקום, נראה שביפו שבה אל עגנון שלוות נפשו תחת השגחתו של ר' בנימין, שדיווח לברנר במכתביו על מצבו של עגנון ועל עבודתו ("מלבד העצבות - שלום לו"; באר, 147). עגנון כתב אז את סיפורו הרומנטי לעילא, הרצוף יסורי אהבה, "לילות", ואולי

³⁷ ור' שם 414, הערה 58; להערה זו הסתננו ארבע שורות ממקום אחר בדבר מאמר של ברנר שאינו שייך לעניין.

³⁸ לא ברור על מה מסתמכות קביעותיה של שפירא בשני המשפטים האחרונים המצוטטים לעיל. פעם נוספת היא מציינת תמונה הפוכה מהקרבה האינטימית שמתאר באר. שתי השאלות ששאלה לפני כן נותרו ללא מענה ברור. מכל מקום, אין ספק שעגנון וברנר טיילו יחדיו לא פעם; ור' מכתב עגנון לברנר מ-1920 המצוטט להלן.

דברים בגו.³⁹ כפי שעשה באר, מצטטת גם שפירא מגלויתו של עגנון לברנר שנשלחה מיפו ב-8 במאי (וייזר, 46-47), שבה הוא מתנצל על שגרם לו צער.⁴⁰ כצפוי, השניים קוראים אחרת את משפט החתימה של הגלויה; עגנון כתב: "המברך אותך והחפץ לספר שער ראשו למען הציע אותו על הספה הקשה תחת גופך הסובל והנענה"; באר (146) מוצא ש"שורות החתימה של המכתב, בעדינותן ובשקיפותן, הן אולי התעודה היותר נעלה למידת האהבה, הכבוד והיראה שחש עגנון לברנר באותם ימים". לעומתו שפירא (242), שלאורך ספרה אף מתייחסת בחשדנות לפוזת הסבל של ברנר, מוצאת רק שעגנון חותם את המכתב "בנמיכות קומה ובנמיכות רוח".

כאמור, אין בידינו מידע ברור על סיבת כעסו של ברנר על עגנון, פרט למה שמשמע ממכתבו של עגנון אליו. שפירא, כאמור, שואלת רטורית "שמא היתה קנאת גבר בגבר בשל עלמה?", אולם בשלב זה, עד כמה שיש באפשרותנו לדעת, וכפי שנראה עוד להלן, כנראה שלא היתה תחרות בין ברנר ועגנון על ליבה של חיה ברוידא, לפחות לא מצידו של ברנר; אמנם, יתכן שעגנון הרגיש שחיה נמשכת אל ברנר ולכן התעוררה קנאתו.

ובאשר לרשימה רווית האיבה שכתבה ברוידא על עגנון בזקנתה, ושבאר, כזכור, סבור שהיא משקפת את טינתה על התרחקותו ממנה ומבנה במרוצת השנים, שפירא סבורה ש"סיכום עוין זה של פרשת יחסיה עם עגנון נועד להסתיר את הקשר האמיתי שהיה ביניהם, קשר שנותק ולא חודש עוד. מעתה פנה כל אחד מהם לדרכו, ולשניהם לא היה עניין לדון בחטאות הנעורים שלהם" (243) (כאמור, נראה שעגנון לפחות עשה מצידו מאמצים לשמור על הקשר ממרחקים, עד לנשואי ברנר וברוידא). עם זאת, לדעת שפירא העובדה שעגנון שלח לברוידא ביולי את העותק הראשון של ספרו הראשון **והיה העקוב למישור**, היתה משום "התנצלות והבעת הערכה בעת ובעונה אחת" (שם).⁴¹ זוהי פרשנות אפשרית אחת לדברים, אך ודאי לא יחידה. מכל מקום, פרשת יחסיהם של עגנון, ברנר וחיה ברוידא, כפי שהיא משתקפת במסתו של עגנון, מחייבת עיון נוסף, כמובא להלן.

³⁹ ר' באר, 147-148. ור' גלוית עגנון לברנר שנשלחה ביום 3.6.12 בתגובה למכתבו של ברנר בעניין הסיפור הנ"ל ש"השגעון מרובה [בן] על האמנות": "ברנר אני לא ספרות כתבתי. מתוך יאוש כתבתי את אשר כתבתי" (וייזר, 48).

⁴⁰ ר' לעיל בפסקה "האצלת רוח".

⁴¹ כשיצאו עותקי ספרו מתחת למכש הדפוס ביפו בחודש יולי כתב עגנון בפתק לברנר: "מן הספרים לקחתי לי שלשים אכסמפלים למען אחי ורעי. האשלח גם לויילמה?" (וייזר, 50); וייזר כותב בהערה שוילמה "היתה כנראה יצירת דמיונו של עגנון" ומציין שנזכרה בהקדשה המקורית לסיפור "לילות" (שמה נזכר גם בסיפור עצמו); באר (149) כנראה מסכים עם וייזר בעניין זה. אולם קשה לשער שעגנון יפנה אל ברנר שאלה בעניין בידינו; אולי אפשר להסתכן בניחוש פרוע שמדובר בשם קוד לאישיות אמיתית המוכרת לשניהם?

טיול למוצא

פרשת הטיול למוצא תופסת מקום חשוב, אם גם מעורפל משהו, במסתו של עגנון (135-136). עגנון לא גילה לקוראי מסתו שלאחר שעלה לירושלים בינואר 1912 שב וירד ליפו באפריל, וחזר לעיר שנית בחודשי הקיץ, והוא מתייחס לשיבתו בירושלים ברצף אחד. את אותו קיץ בירושלים הוא מתאר כחם ויבש במיוחד, אך מספר שלעומת זאת היו הלילות יפים, ואז היו הוא וחבריו יוצאים להשיב רוח; "נתלונו לנו מן הפועלים בבתי הדפוס או מתלמידי בית המדרש למורים ופעמים אף בחורי ישיבה" (135). ממשיך עגנון ומספר: "לילה אחד הלכנו עד למוצא. דרך טיולנו נתלוותה לו לברנר ריבה אחת משכילה שחזרה באותם הימים מחוצה לארץ, וניכר היה ששיחתה ערבה עליו" (שם). להלן הוא מספר שאותה ריבה היתה מעורבת בפעילות מהפכנית ברוסיה, ושאביה הביאה ארצה כדי להציל את נפשה. כאן למדה עברית וגרמנית, החליטה להיות מורה, נסעה לחו"ל ושב. "אותו לילה הביאה אחד מחברינו לסיעה שלנו". לאחר הטיול שבו איש לביתו, "ואני וזה שהביא את הנערה לתוך חבורתנו נותרנו עם ברנר. [...] אמר לו לברנר, רואה אני שנתת עיניך בה". ברנר התרגז והשליך את כובעו ארצה ודרך עליו. עגנון רמז לאותו אדם ללכת וליווה את ברנר לביתו, אך הלה לא הניחו להיכנס. מאוחר יותר באותו הלילה שב ברנר והופיע בחלון חדרו של עגנון והציע לטייל, אך לבסוף נותרו השניים בחדרו של עגנון ושוחחו; ברנר סיפר על הגנים בלונדון "שאנשים ונשים נפגשים שם ואין עינו של אדם צרה במעשה חברו" (136).

באר מתמצת את הסיפור וגורס: "באחד מאותם לילות, כשהלכו עד למוצא, היה עגנון עד לחיזורו הראשון של ברנר אחרי חיה ברוידא [...] עגנון מספר זאת בהעלמת שמה, אבל כל הסימנים שנתן בה עושים את הדבר לוודאי" (157). עם זאת, באר בוודאי היה מודע לקשיים שמעורר הסיפור. ראשית, בתיאורה של אותה ריבה יש אמנם קווי דמיון לחיה ברוידא, אבל יש גם הבדלים משמעותיים, כגון העובדה שהיא לא היתה מעורבת כלל בפעילות מהפכנית ברוסיה. שנית, על פי סיפורו של עגנון חייב היה הטיול להתקיים בקיץ 1912, אולם, כזכור, שבה ברוידא לירושלים שנה קודם לכן, וברנר כבר הכירה מאז; עוד במאי נתנה לו את תמונתה.

שתי אפשרויות באות בחשבון: יתכן שמדובר בבחורה אחרת, ואמנם קיימת מועמדת לתפקיד: חסיה פינסוד, שתוזכר שוב להלן. בניגוד לברוידא, היא אכן היתה מעורבת בפעילות פוליטית ברוסיה במסגרת פועלי ציון, ואף נעצרה; היא גם הגיעה ארצה בשנת 1912, מועד המתאים יותר לסיפורו של עגנון. לעומת זאת פרטים אחרים, כגון עלייה ארצה, נסיעה ללימודים בחו"ל ושיבה לארץ מתאימים יותר לביוגרפיה של ברוידא; יכול להיות שעגנון שילב לאחת את דמויותיהן של שתי הצעירות, שעם שתיהן היו לברנר יחסים, כפי שהסתבר. האפשרות האחרת היא שעגנון מתכוון אמנם לרמוז לחיה ברוידא, מבלי לפרש בשמה ותוך הוספת פרטים מטעים במכוון, ושהוא

רקח סיפור שיתאים לתוצאות המעשה (נישואי ברנר וחיה) תוך שינוי חלק מהפרטים. אם כך הרי שאין זו עדות עובדתית "לחיזורו הראשון של ברנר אחרי חיה ברוידא" כלשונו של באר, אלא עדות ספרותית לקשר שנתרקם ביניהם במרוצת הזמן. שמה של חיה ברוידא נזכר במפורש במסה פעם אחת בלבד, עמוד אחד אחרי סיפור הטיול (137), כשעגנון מספר שכשהיה בגרמניה קיבל גלויה מברנר אודות נישואיו.

שפירא מתייחסת לסיפור הטיול למוצא בשני הקשרים. תחילה (237-238) היא מביאה אותו בהקשר לדברים אחרים שכתב עגנון במסתו על יחסי ברנר עם נשים; בחלק מוקדם יותר של המסה (121-122) מופיע מה שעגנון עצמו מכנה "פרק האישה", הכולל ארבע אנקדוטות המצביעות על הסתייגותו של ברנר מנשים שביקשו את קירבתו או טענו לשוויון בין הגבר והאישה בענייני מין. שפירא מתמצתת אנקדוטות אלה כמו גם את סיפור הטיול ומעירה: "התיאור שמתאר עגנון את הטיול למוצא הוא גולת הכותרת של הסיפורים, המבטאים את רתיעתו של ברנר מנשים, ואת הסתייגותו מהתפיסות המודרניות של היחסים בין המינים" (שפירא, 238). הערה זו קשה להולמה; הרי בסיפור הטיול למוצא, שמופיע במסה 14 עמודים אחרי "פרק האישה", מתאר עגנון את ברנר דווקא כמי שנהנה מחברתה של אותה ריבה, "שהרבה עמה שיחה, מה שלא היה רגיל כן עם כל נערה" (עגנון, 135). אולי גם בניסוח זה מבקש עגנון לרמז לזהותה של אותה ריבה, העתידה להיות אישתו של ברנר.

בפיסקה הבאה מעלה שפירא השערות בנוגע לזהות הדמויות בסיפור הטיול (שפירא, 238):

תיאורה של הנערה שברנר שוחח עמה בדרך למוצא מזכיר בכמה וכמה פרטים את דמותה של חיה ברוידא, לימים רעייתו של ברנר ואם בנו. אמנם, לחיה ברוידא לא היה עבר מהפכני, שעגנון מייחס לנערה, אך גם פרטים אחרים בזכרונותיו אלה הם פרי דמיונו. למשל, מי שהיו לדברי עגנון אנשי החבורה שיצאו יחד לטיולים. לא בחורי ישיבה ולא פועלי דפוס היו ביניהם, אלא רק מורים ותלמידי הסמינר למורים, סופרים ואוהבי ספרות. [...] נראה שדמותה של חיה ברוידא היתה לנגד עיני עגנון כשכתב מה שכתב. אך מיהו הבחור שהביא את חיה לחבורה ושברנר כאילו לקח אותה ממנו? דומה שהבחור הזה לא היה ולא נברא, ומאחורי דמותו מסתתר עגנון עצמו.

באשר לזהות המשתתפים בטיולים, כנראה ששפירא מסתמכת על מכתבי שטרייט כדי לדחות את עדותו של עגנון, אבל אין להוציא מכלל חשבון שבהזדמנויות מסויימות הצטרפו גם פועלי דפוס ואולי אפילו בחורי ישיבה לטיולים שהשתתף בהם עגנון. ובאשר להצעה שמאחורי דמותו של הבחור שהביא את חיה לחבורה מסתתר עגנון עצמו, שפירא אינה מפרשת אותה, אבל ניתן לשער את כוונתה: כיוון שחיה ברוידא היתה, להשערתה, אהובתו של עגנון אך נישאה לברנר,

חש עגנון צורך לרקוח סיפור שיתאר לכאורה כיצד קרה הדבר, אבל תוך הסתרת עצמו מאחורי דמות אחרת.

בהמשך דבריה שבה שפירא להזכיר את הטיול וכותבת: "כזכור, תיאר עגנון טיול של החבורה למוצא. ספק אם אותו טיול אכן היה. דומה שעגנון בנה אותו על סמך מה שסיפרו לו על טיול כזה, שפרטים עליו מצאנו במקורות בני התקופה, ועגנון לא השתתף בו" (248). המקור העיקרי שעליו מסתמכת שפירא הם שני מכתבים של ישעיהו שטרייט מיוני 1912, שמתארים טיול לילי למוצא שבו השתתף גם ברנר והשתתפו בו גם שלוש העלמות, גננות מדופלמות כולן, שהיו חלק מהחבורה: חיה ברוידא, חסיה פינסוד ושלומית פלאום. כזכור, ירד עגנון ליפו באפריל, ושב לירושלים רק ביולי או באוגוסט, ולכן לא עשוי היה להשתתף בטיול שנערך ביוני, אף שמן הסתם שמע עליו. לפי תאורו של שטרייט, היה ברנר במצב רוח מצויין, ואף פלירטט עם חסיה פינסוד; ברבות הימים נתגלתה עובדה שנשמרה תקופה ארוכה בסוד: ברנר היה מאוהב בחסיה, וכנראה שהיא השיבה לו אהבה. לאחר מותו מסרה לפרסום בכרכי איגרותיו שני מכתבי אהבה חמים שכתב לה באוקטובר ובנובמבר 1912 (שפירא, 249-250). לכאורה משתמע שהשניים היו בשלים למסד את הקשר ביניהם, אך לא כך הווה; בספטמבר 1913 נשא ברנר לאישה את חיה ברוידא, ובשנה הבאה נישאה חסיה פינסוד לאחד מצעירי החבורה הירושלמית, אליעזר ליפא סוקניק, שאותו הכירה כנראה עוד בעיר מולדתה ביאליסטוק.

מכל האמור לעיל אפשר לרקוח סיפורים ולשער השערות עד בלי די, איש כיד הדמיון הטובה עליו. אבל אם ננסה להיצמד לעובדות, עד כמה שהן ידועות לנו, נוכל לסכם: בשלהי שנת 1912 היה קשר אהבה בין י"ח ברנר וחסיה פינסוד, שנקטע באבו; הקשר המשמעותי בין ברנר לחיה ברוידא התרקם רק לאחר עזיבת עגנון את הארץ, וכנראה גם לאחר נסיעת חסיה פינסוד לביקור ממושך בפולין; עגנון לא ידע על הקשר בין ברנר וחיה, ובדיעבד הופתע מנישואיהם; שפירא צודקת כנראה שעגנון רקח את סיפור הטיול למוצא מפיסות מציאות ושמועה, אף שלא כל הפרטים בדויים בהכרח, וייתכן שבני החבורה, בהרכב כזה או אחר, הלכו למוצא גם בהזדמנויות אחרות; "פרשת-לבבות פיקאנטית", לפיכך, כנראה שלא התרחשה בפועל, אלא רק בדיעבד: ברנר וחיה התקרבו רק אחרי שעגנון יצא מהתמונה בגופו, אם גם אולי לא בלבו.

בהקשר זה ראוי להביא את דברי אניטה שפירא עצמה, שמתייחסים למקריות הרבה השולטת במידע שיש לנו אפילו על מי שחייהם מתועדים לכאורה בפירוט רב. בהתייחסה לפרשת האהבה שבין חסיה פינסוד לברנר היא מציינת שאף אחד מידידיהם הקרובים לא הזכיר זאת ולו ברמז, לא בעל-פה ולא בכתב, לא לפני שנודע על הפרשה ולא אחר כך. "לא נותרה לפרשה זו שום עדות כתובה, חוץ משני המכתבים של ברנר. לולא נשתמרו, לא היינו מעלים על דעתנו שברנר

היה מסוגל לאהוב אישה אהבה כה גלויה, משתפכת, שופעת אושר" (שפירא, 250). בעניינים שבלב, הנסתר לא פעם רב על הגלוי, ולא מיותר לשוב ולהזכיר זאת.

ולסיום פרשה זו מתאים לצטט מאגרתו של עגנון לברנר, שנשלחה ממינכן בתום שש שנים של נתק ביניהם בעטיה של המלחמה (16.2.1920; וייזר, 54): "אנשים רבים הכרתי במשך ימי נדודי ואחד כמוך לא מצאתי. מה נאוו הלילות בירושלים בלכתנו יחד בנתיבות ממושכות ולבנות".

פגישת ברנר-ברדיצ'בסקי

לקראת סיום פרק זה נשוב אחורנית לפגישה שהתרחשה ב-3 לפברואר 1908 בברסלאו, בין ברנר, שהיה בדרכו מלונדון ללבוב, ובין הסופר העברי הנערץ עליו, מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, שחי אז בעיר הגרמנית הפרובינציאלית עם אישתו ובנו הקטן.⁴² היתה זו הפגישה היחידה בין שני הסופרים, שהתכתבות מסועפת חיברה ביניהם לפניו ואחריה.

עגנון מספר במסתו על הערצת ברנר לברדיצ'בסקי, אך בתיאורו את פגישתם נפלו כמה שגיאות, מחמת זכרון או מסיבה אחרת. ראשית, עגנון כותב שברנר עצר אצל ברדיצ'בסקי בדרכו לארץ ישראל, אך, כאמור, הפגישה התקיימה שנה ויותר קודם לכן, בדרכו של ברנר מלונדון ללמברג. שנית, גם בתיאור הפגישה עצמה לא דייק עגנון (116-117):

סיפר לי ברנר, שברדיטשבסקי בא לבית הנתיבות ושהה עמו כמה שעות כשהם בחוץ. בחוץ ולא בביתו. וקודם שנפטר ממנו רץ ברדיטשבסקי לחנות אחת וקנה דג מלוח ונתן לו לברנר צידה לדרך. זכר מעשה זה שברדיטשבסקי בעצמו נכנס לחנות וקנה לו דג מלוח וביקש מן החנוני לכרוך אותו יפה יפה מרגיש היה את לבו של ברנר. ברנר לא קיבל מתנה משום אדם, ואפילו לא מתנה קלה, [...] אבל במתנתו של ברדיטשבסקי לא קץ, אדרבא היה משתבח בה.

לפחות בחלק מהפרטים מספר עגנון דברים שבוודאי שמע מברנר: עצם קיום הפגישה, וכנראה גם מתנת ברדיצ'בסקי, שאחרים לא הזכירו. רחל בן-גריון סיפרה שלאחר הביקור בביתם "מי"ב ליווה אותו עד בית-הנתיבות וגם הראה לו את העיר" (זכרונות, 114); כלומר, השניים אכן שהו שעה ארוכה בחוץ, ואין להתפלא אם גם קנה ברדיצ'בסקי לברנר צידה לדרך, במיוחד לאחר

⁴² הפגישה תועדה ביומנו של ברדיצ'בסקי, במכתבו לברנר שנכתב ביום הפגישה, ובדברי זכרון שכתבה רעייתו, רחל בן-גריון; כל אלה מובאים בספר שערך מרדכי קושניר (שניר), יוסף חיים ברנר: מבחר דברי-זכרונות, מהדורה שניה, תל-אביב, 1971 (להלן: זכרונות), 112-115. ור' גם אבנר הולצמן, מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, ירושלים, 2011, עמ' 183-186.

שברנר התעקש לקנות מתנה - ספינת עץ לאמבטיה - לבנו הקטן של מארחו. עם זאת, אין ספק שלפני כן התארח ברנר שעות אחדות בביתו של ברדיצ'בסקי, בניגוד לדברי עגנון. באר מקדיש כמה עמודים ליחסי עגנון-ברדיצ'בסקי, עד כמה שהתקיימו (149-155). הוא מספר שעגנון "נטר כל הימים" לברדיצ'בסקי על ביקורת קטלנית שפירסם על **והיה העקוב למישור** (152), ועל שסרב לפוגשו כשבא עגנון לגרמניה (עגנון לא ידע שברבות הימים שינה ברדיצ'בסקי את דעתו על סיפוריו לטובה). ובאשר לסיפור הפגישה, כותב באר, "לא חסך עגנון את שבת לשונו מברדיצ'בסקי ומבני ביתו" (153). להלן הוא מספר שכשהתפרסמה המסה, כתב דויד זכאי **בדבר** שזכרונו של עגנון כנראה בגד בו כי עדויות ברורות מוכיחות שברנר אכן ביקר בבית ברדיצ'בסקי; ח"כ שמואל דיין יצא במכתב למערכת להגנת עגנון על שתואר כשכחן; עגנון כתב לדיין מכתב תודה שבו שב וטען בתוקף כי ברנר אמר לו שברדיצ'בסקי לא קיבלו בביתו, ושעדויות רחל בן-גרין ובנה עמנואל בדויות. אולם גם הפעם, למרות שידוע לו בודאות שעגנון, במזיד או בשגגה, לא כתב את כל האמת במסתו, נמנע באר מלבקרו במפורש, ולכאורה מותר את השאלה פתוחה "עד שיבוא תשבי" ויתרצה (155). לעומתו, שפירא מתארת את הפגישה בברסלאו על פי המקורות בני התקופה (139-140) ולגירסת עגנון במסתו אין היא מתייחסת כלל.

א"נ גנסי

ולסיום הפרק עוד נקודה שאיננה קשורה ישירות לנושא דיונו, אך מן הראוי להעיר עליה. אולי המשפט המשונה והבעייתי ביותר בספרה של שפירא מופיע לקראת סופו: "שכחה ירדה על אורי ניסן גנסי" (עמ' 375). להלן יובא המשפט שנית בהקשרו המלא:

אבל על קברו של גנסי בוורשה לא הוקמה מצבה, ביטוי לאוזלת היד של אגודת הסופרים היהודים שם ובארץ ישראל. ניסיונו של לחובר לגייס את עגנון למען מגבית סופרים להקמת המצבה לא נענה. שכחה ירדה על אורי ניסן גנסי. ספק אם היום אפשר למצוא את מקום הקבר.

שפירא מנצלת גם הזדמנות זו להטיל דופי בעגנון, למרות שאין סיבה לציין אותו במיוחד בקרב יתר הסופרים שנכשלו בהקמת המצבה בשנים הראשונות לאחר מות גנסי, ובכללם ברנר.⁴³

⁴³ דומה ששפירא אינה מחמיצה אף הזדמנות לנגח את עגנון או לעקוץ אותו. כשהיא מצטטת ממכתב של ברנר לשמענוביץ היא מציינת: "זו היתה הצהרת ידידות כלפי שמענוביץ, כמי שמבין את ברנר ואת כתיבתו", ואז מוסיפה: "לעגנון ברנר אינו מביע געגועים כאלה" (252); זאת למרות, שכאמור, מכתבי ברנר לעגנון נשרפו, ואין לדעת מה נכתב בהם. וכשהיא מצטטת ממכתבו של עגנון לברנר מפברואר 1920 היא מוסיפה: "אך הגעגועים ללילות ירושלים והאהבה לברנר אינם מחזירים אותו לארץ" (299), ושוב בניגוד לשמענוביץ שחזר באותה שנה. רק

אבל שפירא לא דייקה; אמנם באיחור ניכר, בשנת 1939, הוקמה מצבה על קבר גנסין. למרבה הפלא, בית הקברות היהודי בוורשה שרד הן את החורבן הנאצי והן את השלטון הקומוניסטי, ומצבת גנסין עדיין ניצבת בו, כפי שסיפרו יורם ברונבסקי, וביתר הרחבה, אבנר הולצמן.⁴⁴ ומכל מקום, בכל הקשר שהוא, הביטוי "שכחה ירדה על" אינו מתאים בשום מובן למי שסיפורו שבו ונדפסו, שבו ונחקרו, ולמי שדמותו זכתה להילה של הערצה כאחד מאמניה הייחודיים של הספרות העברית החדשה.⁴⁵

ג. עוד על המסה

כאמור, מסת הזכרונות פורסמה ארבעים שנה אחרי מות ברנר, וחמישים שנה ויותר אחרי האירועים המתוארים בה. גם אם היה עגנון בעל זכרון מופלג, אין תמה שטעה בפרטים רבים, אף שיש כנראה במסה גם "טעויות" מכוונות. מתי נכתבה המסה למעשה? שני מועדים נזכרים בה, אחד מפורש והשני נרמז. המועד המפורש מופיע בתחילת המסה (112): "היום שלוש יום לעומר. לפני חמישים ושלוש שנים בימי ספירת העומר כשעליתי לארץ ישראל שיברתי את הדרך ונכנסתי ללמברג [...]". שלוש יום לעומר בשנת תשכ"א חל ב-1 במאי 1961; משמעות התאריך הזה והסיבה להופעתו במסה תתחוור להלן. אגב, כפי שציין בקון, משתמע מכאן שעגנון

פעם אחת נשמע מדבריה צליל חיובי כלשהו ביחס לעגנון, כשהיא מזכירה את "הרשימה היפהפייה" שכתב עגנון סמוך לאחר מותו של ברל כצנלסון, וגם זאת היא מזכירה בהקשר של המנעות עגנון מלכתוב על ברנר במשך שנים רבות (233).

⁴⁴ ברונבסקי תאר את ביקורו במקום במאמרו "גנסין: הקשר הספרות והקשר החיים", **הארץ** 13.2.1987; אבנר הולצמן הרחיב על ימיו האחרונים של גנסין ועל פרשת המצבה כולה במאמרו: "מצבתו של גנסין", **אלפיים**, 15, 1997, 142-167.

⁴⁵ ועוד הערה בעניין גנסין: כזכור, בלמברג נתן ברנר לעגנון מכתב המלצה לגנסין, למרות שיחסייהם נערכו בתקופת ישיבתם המשותפת בלונדון; גנסין עזב את לונדון לשהות של כשנה בא"י והקשרים בין השניים נותקו למעשה. ברנר כותב במסתו על גנסין כי "אני לא יספתי לקבל ממנו אף שורה אחת, אף דרישת שלום ארעית" (ביילין, 81); שפירא מצטטת אף היא דברים אלה (131). אבל עובדה מעניינת היא שכשהחל ברנר בראשית 1912 להוציא לאור ספרים קטנים של יצירות בודדות (בניגוד למאספים שנהג לערוך קודם לכן), ובהם סיפוריהם של ל. א. אורלוף, א. ראובני ועגנון, הוא הדפיס גם את סיפורו של צ'כוב **בצה** בתרגומו של גנסין; באלו נסיבות הגיע התרגום לידיו? האם היוזמה באה מצידו או מצד גנסין? על שאלה מסקרנת זו לא מצאה שפירא תשובה (233; 259-260).

מודה שעלה ארצה בתרס"ח, למרות שבהמשך המסה הוא אומר, אולי בקריצה, "מרוב ימים נשתכח ממני מנין השנים" (עגנון, 112).⁴⁶

ובאשר למועד הנרמז: עגנון מספר שיצחק בן-צבי מנע את ירידת ברנר לאמריקה משגייס אותו לעבודה במערכת של עיתון מפלגתו, "זה השבועון אחדות של מפלגת פועלי ציון, ועורכי העיתון היו יצחק בן צבי, עכשיו נשיא מדינת ישראל, ודוד בן גוריון, עכשיו ראש ממשלת ישראל [...]". (עגנון, 131); ומוסיף עגנון: "כל זה שמעתי מפי מר יצחק בן צבי (נשיא מדינת ישראל) בהרצאתו למלאת ארבעים שנה לפטירתו של ברנר". מסתבר שהרצאתו של בן-צבי התקיימה ב-1 במאי 1961, לרגל פתיחת תערוכה לזכרו של ברנר באולם "ספריית הפועלים" בבית ההסתדרות בירושלים. על פי הדיווח שהתפרסם למחרת בעיתון **דבר**,⁴⁷ "בפתיחה נכחו נשיא המדינה י. בן-צבי ורעייתו רחל ינאית, ש"י עגנון, דב סדן וקהל של סופרים וחברים". בכתבה הקצרה מתומצתים דברי בן-צבי, שהזכיר את מה שידוע כ"מאורע ברנר" (ר' שפירא, 192-207): "ברנר השתתף במערכת 'הפועל הצעיר' ופעם פירסם דברים על יושו שעוררו את רוגזם של חברי הוועד האודיסאי שדרשו את פיטוריו, אחרת לא יתמכו במערכת. המערכת התנגדה לפיטוריו, אולם ברנר החליט להתפטר וכבר עמד להיענות להזמנתו של אברהם רייזן לנסוע לאמריקה. באתי אל נוה-צדק אל ברנר – סיפר הנשיא – ומצאתיו כשהוא כבר יושב על מזוודות. הצעתי לו להצטרף ל'האחדות' והוא נענה". להלן מצפה לקוראי הכתבה הפתעה: "הסופר ש"י עגנון העלה פרקי זכרון מפגישותיו עם ברנר מאז 1908. ברנר פירסם בספר את סיפורו הראשון של ש"י עגנון 'והיה העקוב למישור'". מסתבר, אם כן, שעגנון קרא בציבור לפחות חלקים ממסתו על ברנר לפני שפורסמה בגליון תמוז-יוני של **מולד**, עובדה שלא צוינה עד כה (גם לא במעצמי אל עצמי), ומכאן גם המועד ששם בראש דבריו. ואגב, גם הכתב האלמוני של **דבר** עשה כנראה את החשבון (1961 פחות 53) וציין שזכרונות עגנון על ברנר הם "מאז 1908".

יכול להיות שנוסח מוקדם של המסה כבר היה קיים מזה זמן מה, או שעגנון העלה אז על הכתב דברים שהיו קרובים לסף תודעתו ימים רבים; כזכור, בראיון לגליה ירדני שהתקיים שנתיים-שלוש לפני פירסום המסה, אמר לה בתמצית חלק מהדברים שפירסם בכתב. מכל מקום, נראה

⁴⁶ ר' יצחק בקון, "על שנת עלייתו של עגנון והמסתעף מזה"; בקון גם מבין מכאן שהפגישה בלמברג התקיימה בשלושים לעומר, אבל דומני שאין זו המשמעות המתבקשת בהכרח.

⁴⁷ גליון 2.5.1961, עמוד 9; בכתבה נמסר: "בתערוכה – כל כתבי ברנר, מכתביו ואפילו שיר שהקדיש לא. נ. גנסין". עוד הסתבר לי מהכתבה שמי שפתח את האירוע והודה למארגני התערוכה היה אבי, אהרן חיים כהן, שהיה אז מנהל מחלקת התרבות של מועצת פועלי ירושלים. אגב, באותו עמוד של העיתון מדווח גם על אירוע שהתקיים יום קודם ב"בית תבורי" לציון יום הולדתו ה-70 של ד"ר צבי היר, עסקן ציבורי רב מוניטין בזמנו, שהיה מיוצאי בוצ'אץ', עירו של עגנון, שמן הסתם הוזמן גם הוא לאירוע, אך שמו נפקד מרשימת הדוברים הארוכה.

שעגנון הכין את המסה בנוסחה המוכר לאחר שהוזמן להשתתף בפתיחת התערוכה, ואחרי שהשמיע אותה או את חלקה באוזני קהל הנאספים, מסרה לפרסום בדפוס. את הפיסקה אודות הרצאתו של בן-צבי הוסיף בדיעבד לנוסח שהכין, מה שפותר גם את התמיהה המתעוררת בנוגע לכפילות בדבריו: שתי פסקאות אחר כך, באותו עמוד, חוזר עגנון ומזכיר את בן-צבי ובן-גוריון בתאריהם הנוכחיים; פיסקה זו (שמובאת בהמשך הדברים להלן בהקשר אחר, ר' "לחם ובולים") נכתבה תחילה, והפיסקה הקודמת נוספה בדיעבד.

סיפורים עגנוניים

המסה, שכאמור פורסמה תחילה ב**מולד** בשנת תשכ"א, נדפסה מחדש במדור "בתוך אחי" של הכרך **מעצמי אל עצמי**, שערכה אמונה ירון לאחר מות אביה על בסיס תיק שאליו קיבץ עגנון רבים מהחיבורים שנכללו בכרך הסופי, והוא שנתן לו את כותרתו. ואף שמדובר בפרקי זכרונות, נאומים, הספדים וכדומה, אין הם מהווים יחידה נפרדת מהכתיבה הספרותית של עגנון. יהודית הלוי-צוויק, בפרק שהקדישה לכרך זה, כתבה על כך דברים קולעים:⁴⁸

[...] כשמדובר בעגנון לא ניתן כלל לעשות הבחנה בין "חוץ" ו"פנים", שכן אם ציפינו (על סמך מה שהורגלנו לא אחת למקרא ספרי תיעוד) לעמוד הפעם פנים אל פנים עם עגנון כשהוא מסיר את מסכת הבדיה, לפגוש את "עגנון בנעלי בית", הרי ציפייה זו לא נתגשמה. נראה כי דווקא למקרא "מעצמי אל עצמי" מתעצמת ההבחנה, שקשה לשים חייץ בין עגנון האיש לבין עגנון הסופר, בין הסופר לבין עגנון היהודי המציג עצמו כאחד משלומי אמוני-ישראל.

המדור "בתוך אחי" מוקדש לדברים שפירסם עגנון בכתב, או שנשא בעל-פה, אודות חברים ומכרים, חלקם כדברי ברכה לאנשים חיים וחלקם כהספדים לאחר מותם. על כמה אישים כתב יותר מפעם אחת, ויותר מכולם על מרטין בובר, שאודותיו כתב ארבע פעמים. "בתוך אחי" כולל 45 חיבורים, והפרק על ברנר הוא הארוך ביותר ביניהם ואף הנדפס ראשון. רוב ההספדים - כתריסר - נכתבו בסמוך לפטירת המוספד, אבל "בתוך אחי" כולל לפחות חמישה הספדים או, למעשה, פרקי זכרונות, שנכתבו באיחור ניכר, ושוב בולטת במיוחד המסה על ברנר שפורסמה במלאת ארבעים שנה למותו. שני לה החיבור "פתיחה על הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל" מקיץ תשכ"ז, כלומר 32 שנה אחרי פטירת הרב (מעצמי, 181-192), כולל תוספת שנמצאה בכתב יד). כמו במסה על ברנר, גם כאן משלב עגנון בין זכרונות מפגישותיו עם הרב הנערץ עליו

⁴⁸ יהודית הלוי-צוויק, **עגנון במעגלותיו: עיונים באמנות הסיפור של עגנון**, תל אביב, 1989, עמ' 135-136.

לבין סיפורים אישיים שאינם נוגעים בהכרח באישיות שלה הוקדשו הדברים.⁴⁹ הפרק "אהרונוביץ" פורסם 25 שנה אחרי מותו של עורך ה**פועל הצעיר**; מכל הטקסטים שבמדור "בתוך אחי" זהו הקרוב ביותר לסיפור עגנוני שלם, שאהרונוביץ הוא רק אחד משלוש דמויות המופיעות בו, ואפילו לא הדמות הראשית: מקום בולט יותר בסיפור תופסים הד"ר ברנשטיין-כהן, ועגנון עצמו, המוליך ומביא בין שני האחרים (שם, 173-164). הרביעי בקבוצה זו הוא טקסט שחיבר עגנון בשנת תש"ז לכבוד הדפסה מחודשת של כתיב ש. בן-ציון, אבל דבריו לא פורסמו; דברים אלה נכתבו כ-15 שנה אחר פטירת הסופר (שם, 163-159). כאמור לעיל, עוד בחייו של בן-ציון, בימי ישיבתם המשותפת ביפו, פירסם עגנון מאמר על יצירתו של מטיבו (שם, 158-150). ההספד החמישי שנכתב באיחור ניכר הוא על ידידו הותיק של עגנון, אליעזר מאיר ליפשיץ, במלאת עשור למותו (שם, 200-196). מסתבר, אם כן, שאין למצוא חוקיות כלשהי בהרגלי הכתיבה של עגנון על חברים וקרובים: יש שכתב במועד המתבקש ויש שבאיחור ניכר, יש שהרבה לכתוב על אישיות מסויימת ויש שלא כתב כלל. דווקא על שני האישים הנערצים עליו במיוחד, ברנר והרב קוק, נתעכבה הכתיבה עשורים רבים.

גרשם שלום, שהכיר את עגנון מקרוב למעלה מחמישים שנה, ציין בכמה הזדמנויות את העובדה שדרכו של עגנון היתה תמיד להתבטא בסיפורים ולא במושגים. לדוגמה, הוא כתב על עגנון כי: "דברי הפשטה זרים לו וכולו חי בעולם הדמויות והדמיונות והתבטא בכתב ובעל-פה רק בסיפורים, בדימויים ובמשלים. כל שיחה עמו עברה לאחר רגעים מספר לסיפור או לשלשלת סיפורים [...]".⁵⁰ ואכן, במסותיו על ברנר ועל הרב קוק, כמו בפרקים אחרים של "בתוך אחי", משלב עגנון סיפורים שלכאורה אינם קשורים לעניין, אבל שיש לו צורך לספרם וכיוון שנזדמן לו אין הוא נמנע מלעשות כן.

דוגמה אופיינית לסיפור עגנוני קצרצר מופיעה כבר בעמוד השני של המסה על ברנר, אגב איזכור מכתב ההמלצה שנתן ברנר לעגנון בלמברג אל אברהם רייזן בקרקוב. הנה הפיסקה האמורה בשלמותה (עגנון, 112):

יפה היה להתעכב קמעה על אברהם רייזן בקראקא ועל ספר שיריו שנתן לי במתנה וכן על שאר דברים לענין הפייטן הזה. אבל אני מניח הכל מפני ברנר. מכל מקום אזכיר שקראתי לפני רייזן סיפור, שלקחו

⁴⁹ בהספדו על ברל כצנלסון מנה עגנון "ארבעה חרשים" שעיצבו לדעתו את דמותו של הישוב בארץ (מעצמי, 148): ברנר והרב קוק, שלשניהם ייחד דברים עשרות שנים אחר מותם, כצנלסון, שאותו הספיד בכתב סמוך למותו, ואתור רופין, שלא ייחד לו כלל דברים בכתב, אף על פי שהיה קרוב אליו מאוד בתקופתו הראשונה בארץ.

⁵⁰ גרשם שלום, **מברלין לירושלים: זכרונות נעורים**, תל-אביב, 1982, 100. ור' גם דברים דומים שאמר שלום בראיון מצולם עם דן מירון, שנדפס, בין היתר, בקובץ שערך אברהם שפירא, **רציפות ומרד: גרשם שלום באומר ובשיח**, תל-אביב, 1994, 68-69.

ממני כדי לפרסמו בדפוס. אבל הסיפור אבד תחת ידו. לאחר כמה שנים בבית קהוה בברלין בין קהוה לקוניאק אמר לי רייזן קח גליון נייר ועפרון ואתה תרשום מפי את תוכן הסיפור וכמה ביטויים שאני זוכרם. אבל לא הספקתי לרשום שאתו היום היתה דעתו בדוחה עליו מפני שקיבל שכר סופרים וציווה למנגנים של בית הקהוה לנגן לפנינו זמר יהודי.

סיפור קטן זה, האופייני כל כך לעגנון, מעלה על הדעת סיפור אחר המתרחש אף הוא בברלין בערך באותה תקופה, ומובלע ברומן הקצר **עד הנה**.⁵¹ באחד מלילות שיטוטיו בעיר הגדולה שאינה מסבירה לו פנים ("השביעני מרורים כרך של ברלין", עגנון, 137), פוגש המספר בחבורה של "בני אדם מבני ארץ ישראל שפגעה בהם המלחמה בברלין", רובם סטודנטים צעירים, שהיו בדרכם למאפייה שבה אפשר לקנות לחמניות חמות ישר מהתנור, ומצטרף אליהם. אולם בסופו של דבר כוונתם מסוכלת:

מהלכת לה כת קטנה של ארץ ישראל בתוך העיר הגדולה ברלין בירת גרמניא ואני מן המהלכים. [...] מתגלגלים הדברים ונמשכים עד לארץ ישראל. והואיל ונזכרה לנו ארץ ישראל נשתכחו ממנו הלחמניות החמות שרודים מן התנור וכל אחד ואחד הלך לביתו.⁵²

כשם שהמנגינה היהודית השכיחה את הכוונה לשחזר סיפור שאבד, כך השיחה על ארץ ישראל השכיחה את הכוונה לאכול לחמניות חמות. בשני המקרים התירוץ אינו באמת מסביר את התוצאה, ולסיטואציה כולה יש גוון של אבסורד. כידוע, מאפיין זה בכתיבתו של עגנון הגיע לדרגת ההפלגה בסיפורי "ספר המעשים"; לדוגמה בסיפור "פת שלימה", כל מאמציו של המספר לזכות בארוחה שהוא משתוקק לה מסוכלים בזה אחר זה, לא פעם בדרך אבסורדית מובהקת.⁵³ השוואה זו מוכיחה שוב כי דרך כתיבתו של עגנון היתה אחת, ויהיה הז'אנר שבו בחר לכתוב את הדברים אשר יהיה.

⁵¹ עגנון בא לגרמניה בשלהי 1912; רייזן כבר שהה בניו-יורק בשנת 1911 (ברנר כתב לו לשם בספטמבר ורייזן עודדו בחום לבוא לאמריקה; ר' שפירא, 225-226, וכן לעיל עדות בן-צבי); אולם רייזן שב וחזר לאירופה לפני שהיגר סופית לארה"ב בשנת 1914, וייתכן בהחלט שעגנון אמנם פגש אותו בברלין לפני המלחמה. עלילת **עד הנה** מתרחשת במהלך מלחמת העולם הראשונה, באביב 1916, כפי שמשמע מהפרק הראשון; ר' גם ניצה בן-דב, **אהבות לא מאושרות: תסכול אירוטי, אמנות ומוות ביצירת עגנון**, תל-אביב, 1997, 43.

⁵² ש"י עגנון, **עד הנה, כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון**, ירושלים ותל-אביב, מהדורת 1998, 67-68.

⁵³ כבר סמוך לפרסומם הראשון של הסיפורים קבע דב סדן (במאמרו "מבוכה וגלגוליה", תרצ"ד) כי "הסיפורים האלה הם אולי התעודה הביוגרפית החשובה ביותר, שנכתבה בידו. מתוכם אנו מכירים את האיש ועמידתו בעולם וההכרה הזאת עשויה לסייע בידנו להבין צד של זיקתו הפנימית לראשי-גיבוריו"; המאמר כונס בספרו **על ש"י עגנון: מסה, עיון וחקר**, תל אביב, 1967, 28; ור' גם הפרק המאוחר יותר "לענין ספר המעשים", שם, 52-59.

במסה אפשר לזהות גם מקרים של אירוניה עגנונית, לעיתים דקה וסמויה מאוד, ובכלל זה אירוניה עצמית. כפי שראינו לעיל, ניצל עגנון את ההזדמנות להתחשבן עם ברדיצ'בסקי על יחסו כלפיו, והציגו באור שלילי כמי שלא ארח את ברנר בביתו אלה שהה עמו בחוץ; "בחוץ ולא בביתו" שב עגנון ומדגיש (117). מאידך, כעבור תריסר עמודים מספר עגנון על מנהגו של ברנר לתת במתנה לאחרים כל ספר אחרי שקראו, אפילו ספרים שקיבל עם הקדשות של מחברים נכבדים: "יש שנתן למי שנתן ויש שנתן למי שידע בו שהמחבר חביב עליו. לי נתן קובץ סיפורים לברדיטשבסקי" (129).

לחם ובולים

בכמה מקומות במסה עוסק עגנון בענייני מזון ובענייני כספים, ואף ביחסי הגומלין שביניהם. כוח זכרון מופלג, ממרחק חמישה עשורים, מפגין עגנון דווקא ביחס למחיריהם של מוצרים ומצרכים בארץ ישראל העותומאנית. גם בהקשר זה אפשר לזהות את עגנון, המספר המובהק: בכל סיפור, גם של זיכרון רחוק, משולבים פרטי ראליה המעגנים את המסופר במציאות.⁵⁴

כזכור, עגנון היושב ביפו שלח לברנר את כתב היד של סיפורו **והיה העקב למישור**; בהקשר זה הוא מספר: "לקחתי ארבעה מטליקים שהם גרוש שלם שאפשר היה לקחת בהם חצי כיכר לחם וחצי אוקיא זיתים והלכתי וקניתי לי בול ושלחתי את סיפורי על ידי הדואר לברנר לירושלים" (עגנון, 129); דומה שהזכרת שווה הערך התזונתי של אותו בול באה גם להמחיש לקוראים את הקורבנות הגופניים שהקריב המספר על מזבח הספרות. בולט כאן מאוד גם ריבוי הפעלים, המשווים למשלוח כתב-היד איריה טיקסית וחגיגית: "לקחתי", "והלכתי" "וקניתי", "ושלחתי" - כל זאת בשעה שדי היה בפועל האחרון לתאור הפעולה. אפשר שגם כאן נשמעת נימה של אירוניה עצמית.⁵⁵

למעשה זה היה גם המשך; ברנר שלח לעגנון מכתב תגובה נלהב וביקש להוציא לאור את סיפורו, אבל מכתב זה נתקבל באיחור של שבוע. מספר עגנון (131):

⁵⁴ בספרו על פרנסותיו של אז"ר מציין עגנון: "... היה מלמד לזקנה אחת חמש פעמים בשבוע לקרות בספר צאינה וראינה בשכר עשרה פרנק לחודש" (עגנון, 119); במשפט קצר זה מפרט עגנון את טיב התלמידה, את תדירות השיעורים, את חומר הלימוד ואת השכר המדוייק.

⁵⁵ גם במכתב לדניאל פרסקי שנכתב באותה תקופה (30.3.1960), ושב מסביר עגנון עד כמה קשה עליו כתיבת מכתבים, מופיע אותו עניין: "מה אעשה, מבני 'העליה השניה' אני, שאם היתה פרוטה בכיס לא ידעו אם לקנות בה זיתים ללפת את הפת או עגבניות, מכל מקום לא בולים למכתבים" (המובאה אצל באר, 169, בהקשר אחר).

שכחתי לספר, על המעטפה הוסיף ברנר, מחמת שלא היה בידו [!] לקנות בול, נתעכב המכתב בכיסי שבעה ימים. דרכם של מו"לים שהם עשירים מן המחברים. בתולדותי אני באותם הימים עשיר היה המחבר מן המו"ל, המחבר היה בידו לקנות לו בול, מה שאין כן המו"ל שהוצרך להמתין שבעה ימים עד שמצא גרוש לקנות לו בול. ובאותם הימים הרי עורך של שבועון היה יחד עם מר יצחק בן צבי שיחיה שהוא עכשיו נשיא מדינת ישראל ועם מר דוד בן גוריון שהוא עכשיו ראש הממשלה.

את התמיהה המובלעת בפיסקה הנ"ל מפרש עגנון כדלהלן: "כסף לא היה לברנר. נתגלגלו מעות לידו היה מוציא פחות משליש על עצמו לצרכיו ההכרחיים והשאר על אחרים"; כלומר, דרכו של ברנר היתה שלא לחסוך כסף אלא להשתמש בו מייד לצרכיו ולצרכי אחרים, ולכן היה מוצא עצמו בחסרון כיס למרות שהתפרנס בכבוד. ועוד מספר עגנון: "פעם אחת אמר לי יעקב מלכוב, רואה אתה את ברנר כיצד הוא קושר ומתיר את ארנקו. לא שקמצן הוא, אלא שקשה לו להוציא פרוטה על עצמו" (115). למרות שהוא מרבה כל כך לצטט מהמסה, לא הביא באר בספרו את שני המשפטים הללו של עגנון; שפירא, לעומת זאת, הביאה רק את המשפט השני, בהשמטת שמו של מלכוב (263).⁵⁶

ועוד בענייני מזון וערכו; כזכור, פירט עגנון את כל מרכיבי הארוחה, במאכל ובמשקה, ששם לפניו ברנר לכשביקרו לראשונה בחדרו בירושלים בחורף תרע"ב. במקום אחר הוא מתנאה בארוחה ששם הוא לפני ברנר בקיץ של אותה שנה: "חלטתי תה והוצאתי לחם וחלזה שבקיץ היא מן המעדנים שאינם שכיחים וישבנו ושתינו..." (133). אגב, באר (157), שמצטט עשר שורות רצופות מפסקה זו, מדלג רק על שש המילים מהמאמר המוסגר שבמשפט הנ"ל, אולי מחמת כבודו של עגנון, כפי שדילג על משפט הלגלוג של ברנר בסיפור הארוחה הראשונה.⁵⁷

⁵⁶ כמה וכמה פעמים לאורך סיפורה מבקשת שפירא להפריך את הרושם המקובל כאילו היה ברנר דל ואביון בשנות בגרותו (בניגוד לשנות נעוריו שבהן אכן סבל מחסור; גם ללונדון הגיע בחוסר כל). היא מתארת אותו כסגפן, שחי חיי דלות מבחירה, ושאכן הוציא חלק ניכר מכספו על תמיכה מתמדת בבני משפחתו (הוריו ברוסיה, אחיו ואחיותיו שהעלה ארצה), חבריו ומכריו; כמו כן הקדיש כספים שנפלו לידיה להוצאה לאור של כתבי עת ומאספים עבריים (ר' שפירא 29, 41, 50, 72, 81, 146, 156, 160, 173, 209, 262). ור' בעניין זה גם דברי שופמן, ששפירא לא ציטטה (זכרונות, 116). ולחסכנותו של ברנר בענייני בולים, ר' שפירא 263.

⁵⁷ עגנון מפרט גם את התקרובת שהגיש ש. בן-ציון לברנר: "קיבל אותו בכבוד גדול בתה ובקקסים ובמרקחת של ענבים וביין מתוק ובכל דבר מאכל ומשתה שהיה בביתו. אבל לא אהב אותו" (119); אותה תקרובת יקרה בוודאי בעיני עגנון הצעיר והמפונק יותר מאשר בעיני ברנר המסתגף. ר' גם את סיפור העוגות שברנר קיבל והשליך ועגנון הרים (117).

הרטוריקה של עגנון

לפני שנעיין בהיבטים מסויימים של הרטוריקה שנקט עגנון במסתו, נביא עוד פיסקה מדבריה של אניטה שפירא (שמשפט אחד מתוכה כבר נדון לעיל), שבה היא מסכמת את יחסה למסתו של עגנון (שפירא, 244):

בסופה של המסה הארוכה [...] הערות אלה ביקשו להפחית בערכו של ברנר הסופר. וכשהן מתחברות לקביעה שברנר היה חסר דמיון, המסקנה היא שעגנון הבוגר הסתייג מברנר הסופר. אפשר שבאורח לא מודע נועדה כל המסה הארוכה לומר: ברנר הוא אמנם בעל מופת, צדיק הדור, מורה דרך מוסרי, מקדש השם בחייו ובמותו,⁵⁸ אך כסופר, חש גדול ממנו. הצורך של עגנון לתת לברנר ביחס אליו את תפקיד יוחנן המטביל ביחס לישו, מעיד על המרירות והעוינות שהיו בלבו כל אותן שנים. ברנר היה מה שעגנון לא היה מעודו: הוא היה אדם שתוכו כברו, שלא ביקש להחניף לשום אדם, וגם לא לפגוע באיש. כשהיה שרוי בדכאון, היה מתכנס בתוך עצמו. עגנון, לעומת זאת, היה נרקסיסט, וכשהיה במשבר - בעט בכל הסובב אותו. הדחייה שדחה אותו ברנר לא נסלחה, אך ברבות השנים נשתכחה, כי עגנון דאג לכך שתונח הגרסה שלו למערכת היחסים ביניהם.

בפיסקה שלעיל יש סוג של כפילות, ואולי גם סתירה מסויימת. בראשית הפיסקה אומרת שפירא שמטרתו הנסתרת של עגנון בכתיבת מסתו היתה להציג את עצמו כסופר גדול מברנר; אחריתה של הפיסקה עוסקת באישיות ולא בספרות. שפירא, מבלי לומר זאת מפורשות, מיחסת לעגנון מעשה מכוער: כתיבת ההיסטוריה על ידי המנצח, או למעשה השורד, שהנציח את גירסתו על חשבון הקורבן שהושתק. כנראה שהיא חשה שתפקידה הוא להפוך את היוצרות ולהשיב לקורבן את כבודו הנגזל.

הרטוריקה ששפירא מייחסת לעגנון (שוב, מבלי לומר זאת מפורשות) היא מן הסוג שמאפיין את נאומו של מרקוס אנטוניוס במחזה **יוליוס קיסר** של שיקספיר, שבו חוזר שוב ושוב המשפט: "וברוטוס איש כבוד הוא", אבל בהדרגה מטופטפים רמזים שמעמידים את הקביעה הזו באור אירוני. כלומר זוהי ביקורת במסווה של שבח; לכאורה, מתוך שבחיו של עגנון אתה שומע את גנותו של ברנר. אבל האמנם הרחיק עגנון לכת עד כדי כך? להלן נבדוק בקצרה כמה נקודות.

⁵⁸ עגנון לא הציג את ברנר כ"מקדש השם בחייו ובמותו", אלא כמי ש"קידש את חייו במיתתו וקידש את מיתתו בחייו".

1. ספרות:

במסתו ציין עגנון בין סגולותיו של ברנר "כשרון סופרים" (111-112); הוא הזכיר את סגנונו של ברנר שזכה לביקורת, וציין שהמבקרים "לא היו יודעים שסגנון אורגני זה מיסוריו נארג" (112); הוא קבע ש"האדם שבו מהיכל הספרות היה", ולפיכך סיפר בהרחבה על "סדר עבודתו כסופר" (127); ובשלהי המסה הוא מציין שברנר היה "סופר גדול שכתב ספרים שעדיין עומדים בחידושם" (136), ומילים מעין אלה אינן נאמרות מהשפה ולחוץ.

מצד שני מזכיר עגנון שברנר לא היה בעל דמיון, ושכתיבתו באה רק מתוך הסתכלות בעולם שמסביבו (128); בפסיקה שבה הוא מספר אודות מה שלמד על אישיותם של סופרים עבריים הוא קובע ש"כשאני מסתכל בברנר רואה אני שכל הצטיינותו באופיו היתה" (134); ובשולי המסה הוא מציין שלא שב לקרוא בספרי ברנר מאז קראם בחיי מחברם, ואף לא קרא את איגרותיו שפורסמו לאחר מותו (141). כפי שראינו לעיל, עוד בראיון לגליה ירדני אמר עגנון ש"ברנר ראה הרבה אבל הכלים האמנותיים שבידו לא הספיקו לו"; שנים רבות קודם לכן כבר הביע את ביקורתו באוזני גרשם שלום, שסיפר על שיחותיהם במינכן בשנת 1920: "להפתעתי נודע לי אז, וכן גם אחרי-כן עם הופעת הרומן **שכול וכשלו**, כי עגנון שדיבר תמיד בכבוד, כמעט הייתי אומר ביראת-כבוד, על אישיותו הטהורה של י"ח ברנר, לא העריך כלל את ברנר הסופר. אני למשל נתרשמתי מאוד מן הספר **מכאן ומכאן** [...] עגנון לא רצה לשמוע את דברי השבח שלי על ספרים אלו, ולא דווקא מפני שפסל את תוכן התמונה עצמה. הוא פשוט לא האמין בגדולתו הספרותית של האיש שהעריך אותו כל כך" (מברלין לירושלים, 144-145).

כללו של דבר, עגנון נותן כבוד לברנר כסופר אמת שחידש חידושים בספרות העברית, אבל סבור שיכולתו האמנותית לא היתה מספקת, ושהצטיינותו היתה בעיקר באישיותו. לכך יש להוסיף את העובדה שברנר היה אחד משני מדריכיו העיקריים של עגנון בכתיבה, לאחר ש. בן-ציון. גרשון שקד עסק בהרחבה בשאלה זו וקבע שעגנון "חייב היה להתמודד עם הגותו של ברנר כדי לעצב לעצמו תמונת עולם אמנותית משל עצמו" (שקד, 13). כזכור קבע שקד שברנר היה "בר פלוגתא נסתר" של עגנון, "שעמו היה עליו ליישב את ענייניו לפני שהגיע אל עצמו" (שם). בנייתו הרחב והמעמיק מצביע שקד על הבדלי התפיסה והגישה בין השניים (שם, 13-42). עגנון, מצדו, אינו יורד לעומק העניין במסתו, אבל בציינו את סיפוריו שברנר דחה, ושאינם לא התפרסמו ועגנון כנראה גנזם ("האפיפיורית יוהנא", "האומנת והפרוץ", 138), הוא מודה למעשה שקיבל את ביקורתו של ברנר ולמד ממנה. במקרה של "לילות", לעומת זאת, דחק ברנר בעגנון לפרסם את הסיפור בקובץ שערכו הוא ור' בנימין, ואז כתב עליו ביקורת שלילית, אבל גם מעז זה מוציא עגנון מתוק (139).

עוד יש לציין שחלק ניכר ממסתו מקדיש עגנון לענייני ספרות וסופרים. במסה נזכרים שמותיהם של עשרות רבות של סופרים, המצטרפים לרשימת מצאי כמעט מלאה של הספרות העברית בראשית המאה העשרים ואף קודם לכן, ובהם סופרים נחשבים ונשכחים כאחת. חלקם מזכיר עגנון בהקשר של דעתו של ברנר עליהם, במיוחד אלה שהיו חשובים בעיניו (ביאליק, מנדלי, ברדיצ'בסקי, גנסין, שופמן, שמעונוביץ, אז"ר ואחרים), וחלקם גם בהקשר של דעתו הוא עליהם (ש. בן-ציון, שמעונוביץ). מעניין במיוחד איזכורם של שני סופרים בני דורו של עגנון שברנר טיפח, ושאת ספריהם הוציא לאור באותה סדרה שבה הופיע **והיה העקוב למישור**. לגבי א.ל. אריאל-אורלוף, שברנר ניבא שיהיה סופר גדול, קובע עגנון ש"מצוקות החיים ריפו את ידיו ונבואתו של ברנר לא נתקיימה" (118), ואילו ביחס לא. ראובני משבח עגנון את ברנר שהבחין בכשרונו בשלב מוקדם, "קודם שפירסם את סיפורו הטוב את שמות" (שם).

2. אישיות:

עגנון פותח את מסתו בדברי הלל חד משמעיים לברנר: "ברנר קידש את חייו במיתתו וקידש את מיתתו בחייו. טהורים וזכים היו חייו, לא נמצא בהם שמץ פסול. לא ביקש כבוד לעצמו ולא רדף אחר הממון ועל אחרים לא התנשא. חבר היה לכל נדכא, אח וריע לכל אדם" (111). במהלך דבריו שב עגנון ומפתח נקודות אלה ואחרות באישיותו של ברנר: טוהר, הסתפקות במועט עד כדי דלות, אי-רדיפת כבוד, תמיכה באחרים. הוא אף מסיים את המסה בדברים מלאי רגש המאזכרים את מילות הפתיחה.

נראה שרק בהיבט אחד שופט עגנון את חיי ברנר לגנאי, והוא ההיבט הדתי. אף שבשנות קרבתם לא נחשב הדבר בעיניו במיוחד, שכן שהוא עצמו לא הקפיד אז בשמירת מצוות, כיוון שנעשה עגנון שומר מצוות הוא מוצא לנכון למתוח ביקורת על ברנר בדיעבד בעניין זה. עגנון יכול היה להסתפק באיזכור אחד או שניים, אבל הוא שב ומעלה את העניין בעקשנות: ברנר אומר לידידו מלכוב, "עבירות שאתה רואה בי אינן עבירות בעיני ומצוות שאתה מבקש לזכות אותי בהן אינן מצוות בעיני" (115); ברנר יצא במקלו בשבת בפתח תקוה "ולעזה עליו כל המושבה" (118); ברנר, "עבירות שבו לא ראה עבירות ומצוות שאחרים מתגדרים בהן לא ראה מצוות ולא נכנס לבית הכנסת אפילו ביום הכיפורים" (119); "ברנר בבחרותו למד תורה הרבה ומתמיד גדול היה, לסוף שנה ופירש. ומשפירש שוב לא חזר" (121); "בכל עת עמד בפני פיתויי היצר (חוץ לגבי מצוות מעשיות)" (128); "יגיעות הרבה יגע השטן על ברנר שהרחיקו מן התורה וממצוות שבין אדם לקונו. אלמלא כן היה נחשב צדיק גמור" (135). יתכן שגם את פירושו למעשהו של ברנר לנוכח הים, שעגנון ראה בו מעשה "אלילי" דווקא, יש להבין בהקשר זה. לחטיבה זו יש להוסיף עוד כמה אנקדוטות ביחסי ברנר ועגנון: ליגלוגו של ברנר על עגנון השונה בגמרא (121)

והמתעמק בספר הזוהר (שם), ובמיוחד מאמציו להרחיקו מהשפעתם של מקובלי בית אל וחסידיו ברסלב (137), אף שלא במחיר ירידתו מהארץ, שאותה ניסה ברנר למנוע (שם). גם בעניין זה כבר העיר עגנון בראיון לגליה ירדני, כשאמר שברנר "לא החשיב כראוי את העבר היהודי". ברנר, אם כן, אינו יכול להחשב "צדיק גמור", וזאת בניגוד לרב קוק הנערץ, שאותו מזכיר עגנון פעמיים במסתו, ובשני המקרים בתוארו המלא "רבינו הגדול ר' אברהם יצחק קוק זצ"ל" (119, 129). ואילו ברנר, "אחר שהביא אותו אז"ר אצל רבינו שוב לא הראה עצמו לפניו ואפילו בזמן שהיה שכנו" (119). דומה שעגנון מצטער על כך שאינו יכול להביא בכפיפה אחת את שני גיבוריו, מה גם ששניהם כאחד סמכו את ידיהם על **והיה העקוב למישור**, איש כדרכו. אך כאמור, כל זאת יש להבין על פי הצורך של עגנון בפרק המאוחר של חייו להופיע בתפקיד "עגנון היהודי המציג עצמו כאחד משלומי אמוני-ישראל" (כלשונה של הלוי-צוייק, לעיל), ולפיכך שומה עליו לגנות את אי-שמירת המצוות של ברנר; לעומת זאת, הטון העיקרי של המסה, בפתיחתה, במהלכה ובחתימתה, הוא זה המעמיד את ברנר באור של דמות מקודשת וטהורה.

3. שבח וביקורת עצמית:

לאורך מסתו מרבה עגנון להזכיר דברי שבח של ברנר אודותיו, במפורש או במשתמע, אבל אינו נמנע מלהזכיר גם דברים המתפרשים לגנותו. בצינו את דברי השבח נוקט עגנון לעיתים באמצעי הרטורי של הקטנה עצמית, כביכול אין הוא ראוי לכבוד; לדוגמה, כשהוא מספר שברנר ידע את סיפורי גנסין ושופמן בעל פה, הוא מוסיף בהצטנעות: "אף את סיפורי ידע מלה במלה, אלא שדברי מעטים היו ולא הגיעו לא בכמות ולא באיכות לדבריהם. ברנר בעל זכרון היה ומצא מקום בזכרונו אף לסיפורי אני" (117).⁵⁹ משתמע אמנם כי איזכור דברי שבח אלה, שתחילתם בפגישתם הראשונה בלמברג (112), המשכם בפגישתם המחודשת ביפו (113), ושיאם בקבלת **והיה העקוב למישור** ופרשת הדפסתו, נועד להעמיד את עגנון באור הסופר הנבחר בקרב בני טיפוחיו של ברנר, מבלי שהדברים יאמרו במפורש.

לעומת זאת, עגנון אף אינו חוסך בדברי הביקורת של ברנר נגדו, אף שאלו מוצגים לא פעם כדברים הנאמרים ברוח טובה, כגון בכינוי "פאטריציער". כאמור, הוא אף מפרט את ביקורתו של ברנר על כמה מסיפוריו, ועל משיכתו למסורת התלמודית, הקבלית והחסידית. הוא מזכיר גם את הסתייגותו של ברנר מהרומנטיציזם של עגנון, שעשה מחדרו "פאָטיש" (138). הליגול והאירוניה העצמית באו, כנראה, להוות משקל נגד לשבחים הרבים שהזכיר, כדי להעמיד תמונה

⁵⁹ דוגמאות נוספות: עגנון תמה על שברנר מצינו לטובה בין סופרי גליציה (112); מתפלא שברנר מעדיף את סיפוריו על אלה של שניצלר ווסרמן (113).

ראלית יותר, וכדי להתנצל, כפי שהוא עושה כמה פעמים במפורש (112, 129, 136, 141) על שהוא מספר על עצמו במקום על ברנר. גם בנקודה זו מוצאת יהודית הלוי-צוויק (144) את הקשר בין דברי הזכרונות וכתובתו הבלטריסטית של עגנון:

בהרבה מן הפרקים שבמדור "בתוך אחי" מוצאים אנו את עגנון עוצר ומעלה את החשש ש"תחב" את עצמו יותר מדי בשעה שהוא בא להעלות זכרו של זולתו ("טוב היה לספר על ברנר ולא לתחוב את עצמי באמצע", [112]) [...]. יש בכך בלי ספק הודאה באגוצנטריות ואולי אף בנרקיסיות, אך עם זאת אין להתעלם מן העובדה, שכך נוהג עגנון בכל יצירותיו הגדולות בגוף ראשון, אותן הוא בונה על הרוב סביב מגעיו ומפגשיו עם הבריות (ראה אורח נטה ללון, עד הנה, בחנותו של מר לובלין). לאחר העלאת החשש הנזכר, נוקט עגנון גם בהברת התנצלות: הוא טוען שכך דרכם של כל מספרי זכרונות [שם], אבל חשוב לנו יותר טיעונו כי "אם אוציא את עצמי מסיפור המעשה מחסר אני את גוף הסיפור" (שם, 129).

ד. מילות סיכום

חיים באר ואניטה שפירא מתייחסים למסתו של עגנון על ברנר כאל דבר ספרות, אף מבלי לומר זאת במפורש. השימוש שהם עושים בה מתאים למטרות כתיבתם: באר כתב יצירה תיעודית-ספרותית, ולכן התאים ההיבט הספרותי לרוח דבריו; שפירא, לעומת זאת, התעקשה על תיעוד חד-משמעי, ולכן הרגישה צורך לנתץ את אמינותו של עגנון כמתעד חייו של ברנר. בכל זאת, עדיין לא ברור מדוע העלה עגנון את חמתה של שפירא עד כדי כך, בעוד שבעלי זכרונות אחרים, כגון ביילין, יוצאים זכאים מלפניה.⁶⁰ מכל השפע הרב של דמויות היסטוריות הנזכרות בספרה, איש פרט לעגנון לא זוכה ליחס שלילי עקבי כל כך. יתכן שעגנון משמש לה מעין אנטי-תזה לברנר, שעל אף שהיא מתאמצת לקלף מעל דמותו את קליפות המיתזציה שעטפו אותה במרוצת השנים, עדיין נותר הוא גיבור הקרוב לליבה.

באר קורא את המסה באופן שמתאים לכתיבתו, שמבטאת, בצד ראייה מפוכחת של חולשות אנוש, אהבה עמוקה לספרות וליוצריה. הוא מאמץ את דברי עגנון גם בשעה שהוא מודע לבעייתיות שבהם (ולעיתים מעיר עליה), מפני שדבריו מיטיבים להשתלב ברוח סיפורו. ביחסי עגנון וברנר הוא מוצא אהבה הדדית עמוקה, שאמנם התפוגגה במרוצת השנים, אף שהערצתו ואסירות תודתו של עגנון לברנר לא שכחה, לגירסת באר.

⁶⁰ כמה פעמים במרוצת ספרה מעניקה שפירא בנימה שלילית את התואר "דרמטי" לאופן סיפורו של עגנון (235 פעמים), אך את הדרמות החריפות שמתאר ביילין היא מקבלת בלי הסתייגות.

שתי הקריאות סבירות, אף ששתייהן הרחיקו לכת עד לקצוות המרוחקים של המנעד שמשמיעה המסה באוזנינו; האחת מדגישה את הרגש המתבטא כלפי חוץ, השניה את הכוונה הנסתרת. באר בחר באופציה הגלויה המאמצת את ההיבט הרגשי של המסה, ורק ברמזים מעטים ודקים רמז לקיומו של רובד אחר בה; שפירא קיבלה מהמסה נקודות עובדתיות ספורות, אבל ברוב המקרים בחרה להתייחס אליה כאל טקסט מניפולטיבי ובדיוני, והתעלמה מהאפשרות שלמרות קיומו של ההיבט אותו הדגישה, יש למסה גם צד תיעודי אמין, ושאת הצד הזה אין סיבה לשלול שלילה כה גורפת. כמו כן יש להעיר שלמרות שגישתה למסה שונה לחלוטין, אין שפירא מתעמתת עם גישתו של באר.⁶¹

עבור באר, עגנון (כמעט) תמיד זכאי, עבור שפירא (כמעט) תמיד חייב, וכנראה שיש לחפש את הממוצע בין שתי הגישות. כפי שראינו לעיל בבחינתנו את הרטוריקה של עגנון, אין ספק שיש בכתיבתו היבטים מניפולטיביים, אבל חשיפתם איננה ממצה את תכניה ומטרותיה של מסתו על ברנר. גם את העובדה שעגנון איחר לכתוב על ברנר אין בהכרח לזקוף לגנותו, שכן גם לכתיבה על הרב קוק נדרש לו פרק זמן דומה. לכשנסנן את דברי עגנון במסגרת ביקורתית קפדנית אך לא מוטה, יסתבר שניתן לקבל הרבה מדבריו כעדות למה שהיה, ולא רק כעדות לצרכיו הנפשיים.

⁶¹ ככלל, ממעיטה שפירא להתייחס לעבודתו של באר, ומתעלמת מהבחנותיו והצעותיו, לפחות במפורש. ב"שלמי תודה" שבראש הספר (שפירא, 5) היא כותבת: "עבודותיו של חיים באר משיקות בהיסטוריה, ועשיתי שימוש בהן, הן לגבי התקופה הלונדונית, הן לגבי התקופה הארצישראלית. הוא הגיע למקורות חדשים, שהאירו היבטים סתומים בחייו של ברנר". כוונתה, בין היתר, למאמריו המרובים של באר על ברנר, שחלקם כונסו בספרו האחרון **מזכרונותיה של תולעת ספרים: מסעות בעקבות סופרים וספרים**, תל-אביב, 2011. את ספרו של באר **גם אהבתם גם שנאתם** היא מזכירה פעם אחת בלבד, בהקשר ליחסי ברנר וביאליק (63). בהערות הרבות שבסוף הספר מצאתי הפניות בודדות בלבד לעבודותיו של באר (387, הערה 13, איזכור כללי של ספרו; 388, הערה 59, הפניה למאמר על ברנר בלונדון). אולם אין ספק ששפירא אימצה כמה מהבחנותיו של באר גם מבלי לציין זאת; לדוגמה, הפרשנות שנתן באר למכתב ביאליק לרעייתו, שניסוחו נועד להסתיר את פגישתו עם אירה יאן בירושלים (באר, 84; שפירא, 178). בהערותיה מציינת שפירא כמעט אך ורק מקורות ראשוניים, ובספרה הציעה את פרשנותה המקורית לחיי ברנר, ולרוב נמנעה מלהתמודד עם פרשנויות קודמות של חייו ויצירתו. את שלמי התודה שלה פותחת שפירא ברשימה של עשרה חוקרי ספרות שכתבו על ברנר, ומציינת: "אלה הם החוקרים שקראתי ולמדתי מעבודותיהם תוך כדי כתיבת הביוגרפיה, וגם אם דבריהם לא צוטטו בה, ועל כן שמם לא נפקד מהרשימה הביבליוגרפית, אני חבה להם תודה" (עמ' 5); במשפט הנ"ל נפל שיבוש ברור, ומן הסתם היה צריך להיות כתוב "נפקד" במקום "לא נפקד". כמו כן, בספר אין כלל רשימה ביבליוגרפית, אלא רק הערות בסופו, שבהן מוטמעים המקורות המצוטטים. מעשרת החוקרים המוזכרים במבוא, רק בודדים זכו להתייחסות כלשהי בספר (נורית גוברין, עדה צמח ודב סדן), ורק במקרה אחד מתמודדת שפירא עם פרשנות של מנחם ברינקר, בעמוד 411, הערה 235. כמו כן, בעמוד 429, הערה 143 היא מזכירה מחקרים של ברינקר ושל גרשון שקד על **שכול וכשלו**, ומציינת ש"מן הסתם הפנמתי כמה מן הרעיונות המשוקעים בהם". עוד היא מזכירה לטובה את יצחק בקון, אך מתמודדת במפורש עם דבריו פעמים ספורות בלבד (ר' 32, 41, 73, 390, הערה 94, 388, הערה 62).

בה בעת ניתן למצוא במסה את אותן איכויות ספרותיות המאפיינות את שאר יצירותיו, ובהן כפל לשון, אירוניה, ריבוי רבדים וראייה מפוכחת וקולעת, לעיתים עד אכזריות. שני המחברים מבקשים לספר סיפור, ושניהם אף רוצים לדעת את האמת על מה שקרה באותם ימים רחוקים בין ברנר, הסופר המבוסס, לעגנון, בן חסותו העושה את צעדיו הראשונים בשדה הספרות; בין הגבר המגושם שמיניותו אינה מחוורת כל צורכה, לבין העלם הרך והמתפנק; בין הצעיר שאוהב צעירה, והגבר שנושא אותה לאישה. אבל עד כמה אפשר לדעת את האמת? כל העדים על התקופה וגיבוריה כבר הלכו לעולמם, והמסמכים, גם אלה המעטים ששרדו מכל מה שנשחק בשיני הזמן, אינם מספרים הכל, מגלים טפח ומכסים טפחיים. מה באמת אפשר לדעת על עוצמותיהן של אהבה, קנאה, עלבון ונאמנות? "עק' ב הלב מכל ואַנְש הוא מי ידענו" (ירמיה יז, 9). אך עדיין יש בידינו כלי הניתוח הספרותי, שמסייעים לנו לרדת לחקרן של יצירות מורכבות, ובהן מסתו הייחודית של ש"י עגנון על י"ח ברנר.

נספח: לוח תאריכים

7.8.1865	מיכה יוסף ברדיצ'בסקי נולד במז'בוז' (פלך פודוליה, האימפריה הרוסית)
7.12.1870	ש. בן ציון (שמחה אלטר גוטמן) נולד באורחוי (חבל בסרביה, רומניה)
9.1.1873	חיים נחמן ביאליק נולד בז'יטומיר (פלך ווהלין, האימפריה הרוסית)
29.10.1879	אורי ניסן גנסין נולד בסטארודופ (פלך צ'רניגוב, האימפריה הרוסית)
11.9.1881	יוסף חיים ברנר נולד בנוביה מליני (פלך צ'רניגוב, האימפריה הרוסית)
8.8.1887	שמואל יוסף צ'צ'קס, לימים עגנון, נולד בבוצ'אץ' (פלך טרנפול, גליציה המזרחית, האימפריה האוסטרו-הונגרית)

[רוב המקומות לעיל כיום באוקראינה]

דורון ב' כהן	מכבשונה של מסה	עי"ן גימ"ל ב'
11.8.1887	חיה ברוידא נולדת בליטא ⁶²	
4.1888	נדפס סיפורו הראשון של ברדיצ'בסקי "הציץ ונפגע"	
5.1892	נדפס שירו הראשון של ביאליק "אל הציפור"	
1900	בסתיו, נדפס ספרו הראשון של ברנר, מעמק עכור	
12.1903	ביאליק עורך את המדור הספרותי של השלוח (עד 12.1909, פרט לשנת 1906 בה לא הופיע כתב העת)	
4.1904	ברנר מגיע ללונדון אחרי בריחתו מצבא הצאר; 1906-1907 עורך את המעורר	
1904	נדפס ספרו הראשון של גנסין, צללי החיים	
1905	ש. בן-ציון מתיישב עם משפחתו ביפו; 1907-1909 עורך את העמר	
3.1906	חיה ברוידא עולה לא"י עם אמה ואחיה, בעקבות האב	
1.1908	ברנר יוצא מלונדון לגליציה; בדרכו מבקר אצל מ"י ברדיצ'בסקי בברסלאו (3.2)	
4.1908	בשלהי החודש פוגש עגנון, בדרכו לא"י, את גרשון שופמן ואת ברנר בלמברג	

⁶² בחוברת שערך בנה מצויין תאריך הולדתה: כ"א באב תרמ"ז (ברוידא, 1); עגנון נולד שלושה ימים לפניו, ביום י"ח באב תרמ"ז, למרות שגרס מדי פעם תאריך אחר (לאור, 19). מקום לידתה איננו מצויין; על מצבת קבר אביה בתל אביב נכתב כי כיהן כרב כ"ב שנה "בעיר דרוזגעניק פלך גרודנא" [כיום בלארוס], וכנראה ששם נולדה (ברוידא, 2).

דורון ב' כהן	מכבשונה של מסה	עי"ן גימ"ל ב'
6.1908	עגנון מגיע ליפו (לפי גירסה אחרת, בשלהי מאי; ר' הערה 10 לעיל); בחודשים הבאים עוזר לש. בן-ציון בעריכת הע'מר	
10.1908	הסיפור "עגונות" מתפרסם ב הע'מר לראשונה בחתימת "עגנון"	
2.1909	לפני אמצע החודש מגיע ברנר לא"י; עובר בחיפה, בחדרה וביפו	
3.1909	ברנר עולה לירושלים להשתתף בעריכת הפועל הצעיר ; שלוש אגרות מעגנון לברנר	
29.3.1909	ביאליק מגיע לביקור בארץ (עד מאי); עגנון נלווה אליו בסיריו במושבות; ברנר וביאליק מתראים בירושלים בפעם היחידה בחייהם	
21.5.1909	ברנר מתחיל לפרסם ב הפועל הצעיר את סיפורו של עגנון "בארה של מרים"; נדפס בחמישה המשכים עד יולי	
9.1909	ברנר יורד ליפו עם מערכת הפועל הצעיר ; בשנתיים הבאות גר בנוה-שלום, נוה-צדק, עין-גנים; תקופת החלמה בטבריה	
1909	בסתיו יוצאת חיה ברוידא ללימודים בגרמניה; לפני צאתה הכירה את עגנון	
5.1911	מופיע ספרו של ברנר מכאן ומכאן	
1911	בקץ שבה חיה ברוידא מגרמניה ומתחילה לעבוד כגננת בירושלים	
9.1911	[או אוקטובר?] ברנר עולה שנית לירושלים, להשתתף בעריכת האחדות	
29.10.1911	גלויה מעגנון לברנר: "והיה העקוב למישור' הולך למישרים"	

9.1.1912	"והיה העקוב למישור" מתחיל להתפרסם ב הפועל הצעיר (כתב היד נמסר לדפוס בדצמבר); נדפס בשבעה המשכים עד ה-19 במאי
1.1912	בשלהי החודש עובר עגנון מיפו לירושלים
2-3.1912	תמונה עם הקדשה מעגנון לברנר: "להנצמד בקרב לבבי [...]" (אדר תרע"ב)
4.1912	במחצית החודש חוזר עגנון ליפו; כותב את הסיפור "לילות"
8.5.1912	גלויה מעגנון ביפו: "ברנר היש עוד בלבך שמץ תרעומת עלי? [...]"
28.5.1912	תמונה עם הקדשה מחיה ברוידא לברנר: "לברנר החביב והנכבד, לזכר הרגעים הטובים [...]"
12.7.1912	מתפרסמת מודעה על הופעת והיה העקוב למישור כספר בהוצאת י"ח ברנר ⁶³
8.1912	[או יולי? לא ידוע בדיוק] עגנון עולה שנית לירושלים למשך כחודשיים
28.10.1912	עגנון יוצא לגרמניה בלוויית ארתור רופין
10-11.1912	מכתבי אהבה מברנר לחסיה פינסוד
5.4.1913	אורי ניסן גנסין נפטר בורשה (בן 33) ונקבר שם

⁶³ התאריך על פי וייזר, 49 הערה 1, שמצא את המודעה ב**הפועל הצעיר** שנה ה', גליון 19-20 מיום 12 ביולי 1912; לאור (78) מציין את ה-1 באוגוסט כתאריך פרסום המודעה (מן הסתם פורסמה בשני המועדים).

עיון גימ"ל ב'	מכבשונה של מסה	דורון ב' כהן
	ברנר נושא לאישה את חיה ברוידא	9.1913
	נולד אורי ניסן ברנר, בנם היחיד של י"ח וחיה	20.7.1914
	גירושי בני הזוג ברנר; חיה נוסעת להשתלם בגרמניה ולוקחת אתה את הבן אורי	18.7.1920
	י"ח ברנר נרצח ביפו (בן 39); נקבר בתל אביב	2.5.1921
	ביאליק יוצא מאודסה ומתיישב זמנית בגרמניה	6.1921
	מ"י ברדיצ'בסקי נפטר בברלין (בן 56) ונקבר שם	18.11.1921
	ביאליק יוצא מגרמניה ומשתקע בתל אביב	3.1924
	שריפה בבית עגנון בבאד-הומבורג מכלה את כתבי היד שלו, ובין היתר את מכתבי ברנר אליו	6.6.1924
	עגנון יוצא מגרמניה ומשתקע בירושלים	10.1924
	ש. בן-ציון נפטר בתל-אביב (בן 61), ונקבר שם	2.6.1932
	ח"נ ביאליק נפטר בווינה במהלך החלמה מניתוח (בן 61); נקבר בתל אביב ב-16 ביולי	4.7.1934
	מתפרסמת מסת הזכרון של עגנון "יוסף חיים ברנר בחייו ובמותו"	6.1961
	ש"י עגנון נפטר ברחובות (בן 82); נקבר בירושלים למחרת	17.2.1970

22.8.1977 חיה ברוידא נפטרת בפרדס חנה (בת 90); נקברה במעוז חיים

ביבליוגרפיה

- באר, חיים, **גם אהבתם גם שנאתם: ביאליק, ברנר, עגנון: מערכות יחסים**, תל אביב, 1992; הדפסה שביעית 2006.
- באר, חיים, **מזיכרונותיה של תולעת ספרים: מסעות בעקבות סופרים וספרים**, תל-אביב, 2011.
- באר, חיים, "מילוי אינטימי ודוקומנטציה אנושית פשוטה - מכתבים לא ידועים של י. ח. ברנר", **אלפיים** 5, אפריל 1992, 207-240.
- בן-דב, ניצה, **אהבות לא מאושרות: תסכול אירוטי, אמנות ומוות ביצירת עגנון**, תל-אביב, 1997.
- בן-דב, ניצה, **חיים כתובים: על אוטוביוגרפיות ספרותיות ישראליות**, תל-אביב, 2011.
- בקון, יצחק, **בשנה ראשונה**, תל-אביב, 1981.
- בקון, יצחק, "על שנת עלייתו של עגנון והמסתעף מזה", **הפועל הצעיר** כרך ס"א חוברת 27-28, 1968. 23-25.9.4.
- ברונבסקי, יורם, "גנסיין: הקשר הספרות והקשר החיים", **הארץ** 13.2.1987.
- ברנר, אורי (עורך), **אמא, חיה ברוידא**, מעוז חיים, 1987.
- ברנר, יוסף חיים, "אורי ניסן: מלים אחדות", בתוך: ביילין, אשר, **ברנר בלונדון: סיפור-זיכרון**, תל אביב, 2006, 69-82.
- ביילין, אשר, **ברנר בלונדון: סיפור-זיכרון**, תל אביב, 2006.
- גוטמן, נחום, אהוד בן עזר, **בין חולות וכחול שמיים**, מהדורה חמישית, תל-אביב, 2001.
- הולצמן, אבנר, **מיכה יוסף ברדיצ'בסקי**, ירושלים, 2011.
- הולצמן, אבנר, "מצבתו של גנסיין", **אלפיים**, 15, 1997, 142-167.
- הלוי-צוויק, יהודית, **עגנון במעגלותיו: עיונים באמנות הסיפור של עגנון**, תל אביב, 1989.
- ויזר, רפאל, "איגרות ש"י עגנון אל י"ח ברנר", גרשון שקד ורפאל ויזר, עורכים, **ש"י עגנון: מחקרים ותעודות**, ירושלים, 1978, 39-56.
- ירדני, גליה, **ט"ז שיחות עם סופרים**, תל-אביב, 1961.

- ירון, אמונה (עורכת), **ש"י עגנון - ש"ז שוקן, חילופי אגרות תרע"ו-תשי"ט**, ירושלים ותל-אביב, 1991.
- לאור, דן, **חיי עגנון: ביוגרפיה**, ירושלים ותל אביב, 1998.
- סדן, דב, **על ש"י עגנון: מסה, עיון וחקר**, תל אביב, 1967.
- עגנון, שמואל יוסף, "יוסף חיים ברנר בחייו ובמותו", **מולד** י"ט חוב' 156, תמוז תשכ"א - יוני 1961, 271-290.
- עגנון, שמואל יוסף, **מסוד חכמים: מכתבים 1970-1909**, ירושלים ותל אביב, 2002.
- עגנון, שמואל יוסף, **מעצמי אל עצמי**, ירושלים ותל אביב, 1976.
- עגנון, שמואל יוסף, **עד הנה, כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון**, ירושלים ותל-אביב, 1998.
- עגנון, שמואל יוסף, **תמול שלשום**, ירושלים ותל-אביב, 1964.
- עוז, עמוס, **באור התכלת העזה: מאמרים ורשימות**, תל אביב, 1979.
- קושניר (שניר), מרדכי (עורך), **יוסף חיים ברנר: מבחר דברי-זכרונות**, מהדורה שניה, תל-אביב, 1971.
- שלום, גרשם, **מברלין לירושלים: זכרונות נעורים**, תל-אביב, 1982.
- שפירא, אברהם (עורך), **רציפות ומרד: גרשם שלום באומר ובשיח**, תל-אביב, 1994.
- שפירא, אניטה, **ברנר: סיפור חיים**, תל אביב, 2008.
- שקד, גרשון, **אמנות הסיפור של עגנון**, תל אביב, 1976.